

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ
ПОЕМА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ
ПОЕМА

ЕДМОНТОН

1954

I

K

Третє видання "Гайдамаків" з ілюстраціями Опанаса Г. Сластьона. Редакція — Юрія Гаморака, мистецька редакція, обкладинка й портрет Т. Шевченка — Івана Кейвана.

Taras Shevchenko: HAYDAMAKY

Illustrations by O. H. Slastion. Hryhoriy Yopyk Publisher, Edmonton, Alberta, Canada, 1954.

Тираж 3,000. Видавець: Григорій Йопик, Едмонтон, Алберта, Канада.

Головний склад: Narodny Bazaar, 10402 - 97 St., Edmonton, Alberta.

Друкарня: Alberta Printing, 10355 - 96 St., Edmonton, Alberta.

ШЕВЧЕНКО ПЕРЕД ВЕЛИКИМ РІШЕННЯМ

Тарас Шевченко з багатьох поглядів був унікальним явищем у світовій літературі, але найбільшим духовим виразником новітньої України він став не тільки завдяки своєму геніальному талантові, а й наслідком глибоких внутрішніх конфліктів, потрясень, криз і катастроф. Один такий внутрішній конфлікт, що його можна б назвати навіть кризою, Шевченко перебув у ранньому періоді своєї творчості. Саме цьому конфліктові хочемо присвятити нашу передмову і то тим більше, що він кинув тінь на найбільший розміром його поетичний твір — на поему “Гайдамаки.”

I.

Серед української суспільноти, що не об знаюмлена близче з Шевченковою добою, ще й досі покутує погляд, який спроцено можна б передати так: Ідея державної самостійності України перед систупом Шевченка була мертвіа і в свідомості закріпощених українських мас, і серед інтелігенції, що була обмосковлена, а Шевченко був тим чародієм, що силою свого слова струснув сумлінням одних і других та в цей спосіб привернув до життя напівмертву матир-Україну.

Очевидно, в такому погляді є дещо правди, але по суті він — невірний. Українська національна ідея, хоч може і в блідому виді, завжди жила серед найширших українських мас, що з нелюдською турботою, серед горя і нужди, співали старовинні козацькі пісні й думи; жила вона й серед обмосковленої української інтелігенції і поміщицтва, в більшості нащадків козацької старшини, що від українського простолюддя була відділена непрохідним муром кріпаччини.

Що так справді було, свідчить хоч би улюблена лектура Шевченка “Історія Русов,” з якої він в основному черпає свої відомості про минуле України. Про невідомого автора цієї історії С. Ефремов написав, між іншим, таке: “Серед українського громадянства будив він прислану думку про волю рідного краю, він перший виразно поставив ідею державності України, через голови нездарних зрад.

ників і перекинчиків переніс її в пізніші часи.” А яке близьке своїм ірраціоналізмом романтичному пе-
ріодові західно-українського націоналізму, що в основу своєї діяльності поклав відомих “10 заповідей
українського націоналіста,” те таємне політичне товариство, що повстало в 20-их роках XIX ст.
в Полтаві під проводом дворяніна Лукашевича. В “катехизми” цього товариства на питання: “де
сходить сонце?” стояла відповідь: “В Чигирині.” Натяк на гетьманську столицю Хмельницького й
Дорошенка та на її центральне положення на гльобусі вказує на національно-політичні ідеали това-
риства, що своїм завданням ставило відірвання України від Росії та її федерацію з Польщею.

А втім прикладів, що серед подішньої глугої почі свідчили б про відорвані від себе воїни української національної думки, можна б навести багато більше. Ale перед-шевченківській добі бракувало
багато, бракувало великої віри в успіхи українських державницьких змагань. Саме Шевченкові геніяль-
ним словом і героїчним, повним посвяти життям вдалося пересунути подішню Україну, а головно
наступні покоління, з шляху романтичного жрійництва про власне державне життя на шлях реаль-
ної боротьби за самостійницькі ідеали, що у висліді дала оновлення Української Держави в 1918 р.

II.

Коли малярський хист прокипувся в Шевченкові ще в дитинстві, то його літературний талант
розвивався помаліше. В ранньому періоді творчості, що тривав приблизно від 1837 р. до першої по-
борожі в Україну в 1843 р., Шевченко переживав поважний духовий конфлікт, що трохи не вбив у ньому
поета. Як кріпацька дитина, вихована у зліднях і поневірці, він не міг стати в обороні закріпаче-
ного українського селянства, а в далішому не міг не шукати причин подішнього важкого політичного
і економічного положення України. Коли емоціональне підложжя свого світогляду він, можна сказати,
вичасав з матерних грудей, то його розумові підстави творились поступнено в таких приблизно трьох
фазах: 1) дитячі роки — невигаслі ще традиції козацької України, зокрема гайдамаччини, 2) ман-
дрівка по імперії з паном Енгельгардтом — польське листопадове повстання в 1830 р., що 16-літнього
Шевченка застало у Варшаві, і 3) побут у Петербурзі — зустріч з видатними українськими діячами
того часу й лектура високопатріотичної “Історії Русов.” Тому можна припускати, що національний
світогляд Шевченка й основна політична лінія його творчості були остаточно сформовані, хоч і по-
дрібно не опрацьовані, вже в 1839 р., в часі писання т. зв. чигиринського “Кобзаря.”

Духовий конфлікт, що його Шевченко переживав у ранньому періоді своєї творчості, вміщувався
в одному: Вже тоді він добре розумів, що основним ворогом українського народу є російський імперія-
лізм, проте з декількох причин не наважувався виступити проти нього лобовою атакою. Це стриму-
вання вільного потоку творчого вияву мусіло породити прикрій моральний стан поета.

З одного боку — Шевченко відчував непоборне хотіння заговорити на повний голос в обороні на-
ціональних і соціальних прав українського народу, з другого — він добре зізнав, що чекатиме його за
отвертій виступ проти збудованої на козацьких костях імперії. На те, що так воно справді було,
маємо ясні натяки і в спогадах його сучасника П. Мартоса, і в його творах раннього періоду.

Щоб зрозуміти складний психологічний стан поета в ранньому періоді, треба зунинитися на одній
з найважливіших подій його біографії, на викуп з кріпацтва, що стaloся 22. квітня 1838 р. Основну
ролю в цій події зіграли українці, маляр І. Сошенко і поет Є. Гребінка, проте поважну на ті часи суму
2,500 рублів склали таки шляхетні росіяни. Відомий маляр К. Брюлов намалював портрет видатного
поета В. Жуковського, той портрет під протекторатом царської родини розіграно на лотерії за 2,500
карбованців.

Порівнюючи Шевченка з Миколою Гоголем у своїй проникливій праці “Ранній Шевченко,” Євген
Маланюк не згадав про один момент, який, на нашу думку, вартий уваги. Гоголь приїхав до Петер-
бурга в 1829 р. тому, щоб там працювати “на благо отечества,” іншими словами тому, щоб продав-
тись імперії. Відрікаючись України, він все такі зробив літературну карієру на
духових скарбах українського народу, правда, перестопивши їх у горнілі своєї геніяльного таланту.
Який поражаючий контраст до Шевченка! 2,500 рублів, за які росіяни викупили поета, не стали
юдиними сріблляками; росіяни купили Шевченкові волю, але не купили його душі, юродива ж душа Гоголя
добровільно віддалася в досмертний полон народові, руки якого стікали кров’ю його рідного народу.

Проте оці російські сріблляки таки мусіли тяжіти на Шевченковому сумніні. Він був людиною
великої душі, що не могла не почувати глибокої вдячності своїм візвольникам, хоч вони й були росія-
нами, і, немає сумніву, переважно з величниками царя й отечества. Оця вдячність і була одним з чип-
ників, що напевні гальмували Шевченка в його першому творчому розгоні і накладали на нього неви-
димі кайдани моральної натури.

На своєму земному шляху Шевченко мав кілька ідеалів, що світили йому впротивож усього його нещасного життя. Одним з дочасних ідеалів була для нього його мистецька карієра. Петербурзьку Академію Мистецтв він далеко пізніше, у своєму “Щоденнику,” зве “чарівною,” “милою,” “прекрасною,” куди він, “замурзаний бідак, на крилах перелетів із брудного горища ґрубіянського мужика.” Саме тому йому не було легко рішитися на крок, яким він зразу міг знищити свої вигляди на науку в Академії і тим самим знищити свою мистецьку карієру.

З не завжди вірогідних спогадів П. Мартоса, видавця “Кобзаря” з 1840 р., знаємо про таку харacterистичну і, без сумніву, правдиву подію: Коли поет малював портрет цього ж Мартоса при кінці 1839 р., цей побачив клаптики записаного наперу на підлозі. Піднявши один з них, прочитав фрагмент з “Тарасової ночі”:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.

На запит, що це таке, Шевченко відповів: “Ta це, коли на мене нападе смуток, я й починаю пускати напір.” Мартос зацікавився поезіями і просив дати йому всі рукописи, бо “тут є щось хороше.” По довших вмовлюваннях Шевченко віддав, але під умовою “нікому їх не показувати.” Чому поет, що вже передтим дав кілька своїх творів Є. Гребінці до альманаху, хотів затримати в тайні свої поетичні спроби, вияснює черговий сенс. Мартос вичікував, щоб Шевченко сам запитався про рукописи, але він “унерто мовчав.” Тоді Мартос похвалив поезії і запропонував надрукувати їх збірочкою. Шевченко скрикнув: “Hi! Hi! Не хочу, не хочу! Ей-Богу, не хочу! Чого доброго, ще поб'ють за них.” Довго прийшлося Мартосові переконувати Шевченка, поки він погодився врешті на друк “Кобзаря.” Хто знає психологію початкуючих поетів, що аж торять побачити свої перші спроби надрукованими, тому оця сцена скаже дуже багато.

Що Шевченко таки справді побоювався попасті в конфлікт з тодішньою жандармською Росією, доказують ще такі місця з поеми “Гайдамаки”: У розділі “Свято в Чигирині” по могутньому заспіві “Гетьмані, гетьмані” поет сумовито стверджує:

Ta що й казатъ? Минулося!
А те, что минуло,
Не згадуйте, пани-братьи,
Бо щоб не почули . . .

Очевидно, щоб не почули москалі, бо поб'ють, а то й знищать за зраду отечества. Тому й треба --- знову з “Гайдамаків” — :

Гнуться мовчики, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано.

Немає сумніву, що в ранньому періоді творчості Шевченка мучили сумніви. Як не хотілось заговорити на повний голос і вдарити по ненависній імперії, та молодий поет, якому ледве зазоріла соля, не був ще на це духовно готовий і не міг зважитись. І той внутрішній конфлікт, оте притискування голосу серця, позначилось і на тематиці ранніх творів, і, що йшло впарі, на мистецькому їх обформленні.

III.

Проте вже в ранньому періоді мавмо тематично цілого Шевченка, хоч і дуже притишено. Перед очі тодішньої заглухи України він ставить козацьку добу з її величчю і славою, що, за його таки словами, “навіки пропала.” З мистецького боку він теж дає яскраву заповідь того, що прийде — своєї величеннської ліричної потуги. У промові благочинного ігумена в “Гайдамаках” він і тематично і стилістично підноситься на вершині своїх незрівняніх політичних поэм. Але само по собі величезне багатство ранньої поезії Шевченка у великій мірі позбавлене того святого гніву й актуальності, якими так перевонена його пізніша творчість. Він свідомо стримує себе, свідомо уникає лобової атаки проти імперії.

Ясно, що вже й рання творчість поета носить на собі яскраву печать українського націоналізму і тим самим противосійських поток. Та він не зважується поставити точки над “i.” у “Перебені” і “Гайдамаках” він згадує про зруйнування Січі, але не зважується засудити москалів за знищенні твердині української волі. В “Катерині” він розказує про звірський вчинок російського офіцера, що

звів нещасну українську дівчину, але вмисне не падає поемі політичного характеру, звужуючи її до побутового малюнку й оборони моральних принципів. У заспіві “Думи мої” він показує Україну, як могилу, що “над нею орел чорний сторожем літає” — патяк на двоголового імперіяльного орла, але все таки тільки патяк. Ще найскравіший патяк, хоч це ще не лобова атака на російську імперію, найдемо в “Тарасовій почі,” а саме там, де він стверджує, що “над дітьми козацькими поганці панують.” Але її у цьому місці він міг би виправдуватися, що, мовляв, мав на думці таки українських панів, а не імперію з цілою її політичною системою. Саме тому поет описує тільки боротьбу козацької України з татарами, турками й поляками, а сучасне йому поневолення Москвою і боротьбу з ним козаків свідомо залишає поза своєю увагою.

Однаке найскравіший зразок Езопової мови Шевченка з того часу дає поема “Гайдамаки,” де козацькі традиції сплітаються нерозривно з свяченими гайдамацькими пожами, де ллється потоками кров за народню волю, але знову ж таки в боротьбі з Польщею. Коли ж на сцену мав би виступити полковник Гурієв з царським військом, що придушило гайдамацьке повстання, Шевченко пі словом про цю подію не згадує, хоч і пише про смерть М. Залізняка “на чужому полі,” тобто в Сибірі. Чи міг би він не знати про те, хто насправді зліквідував гайдамацький рух у 1768 р., ми дуже сумніваємося. Він напевно зізнав хоч би з оповідань свого діда, але свідомо рішив цю подію промовчати. Щоб вийти якось з незручного положення, поет прохає вибачення, що “козацьку славу так навмання розказує, без книжної справи,” тобто без опорти на історичних джерелах.

Зовсім окремою темою могли б стати його “приниси,” тобто примітки, до “Гайдамаків” і передмова. В цих примітках і передмові Шевченко просто відгороджується від гайдамачини та її засуджує. Ми, мовляв, “всі слав'яни, одній матері діти,” і нам треба “брататися,” а “гайдамака” це — “злодій” і “разбойник.” Це, очевидно, свідома спроба не тільки врятувати поему “Гайдамаки” перед підзорливим оком цензури, але й врятувати себе від царських переслідувань. А Шевченкова участь у слов'янофільському Кирило-Методіївському Братстві завжди була літепла, бо політично його членів та своїх сучасників взагалі він переростав на цілу голову і добре зінч не тільки слов'янофільству, але й сучасним собі українським панам, що “любили на братові шкуру, а не душу.”

Один з найкращих Шевченкових критиків Іван Франко характеризує ранню творчість поета, як “романтичний націоналізм.” Без сумніву, націоналізм Шевченка того часу був романтичний не тільки тому, що саме тоді розквітнув у Росії запізнілій романтизм, і не тільки тому, що Шевченко був молодою людиною, і не тільки тому, що з 15-ого року життя був примушений жити поза Україною, але головно тому, що романтизм давав йому найкращу можливість послуговуватись Езоповою мовою, тобто завуальованими образами й патяками, які можна було різно інтерпретувати. Аж з приїздом поета в Україну в 1843 р., коли Шевченко очима дозрілої людини поглянув на несамовиті безправства, він не міг далі мовчати. Велике рішення впало, час сумнівів і вагань закінчився. В “Розрітій могилі,” першому творі написаному по поверненні в Україну, він почав лобову атаку проти імперії, від якої її основи задрижали до самого споду. А в грудні 1845 р. він ще раз повертається до своїх трагічних гайдамаків і цим разом його інівне слово шмагає безжалісно всіх тих, своїх і чужих, що гайдамацькі повстання вважали тільки за прояв сліпої селянської помсти, позбавленої всіх ідейних мотивів. В поемі “Холодний яр” він пише:

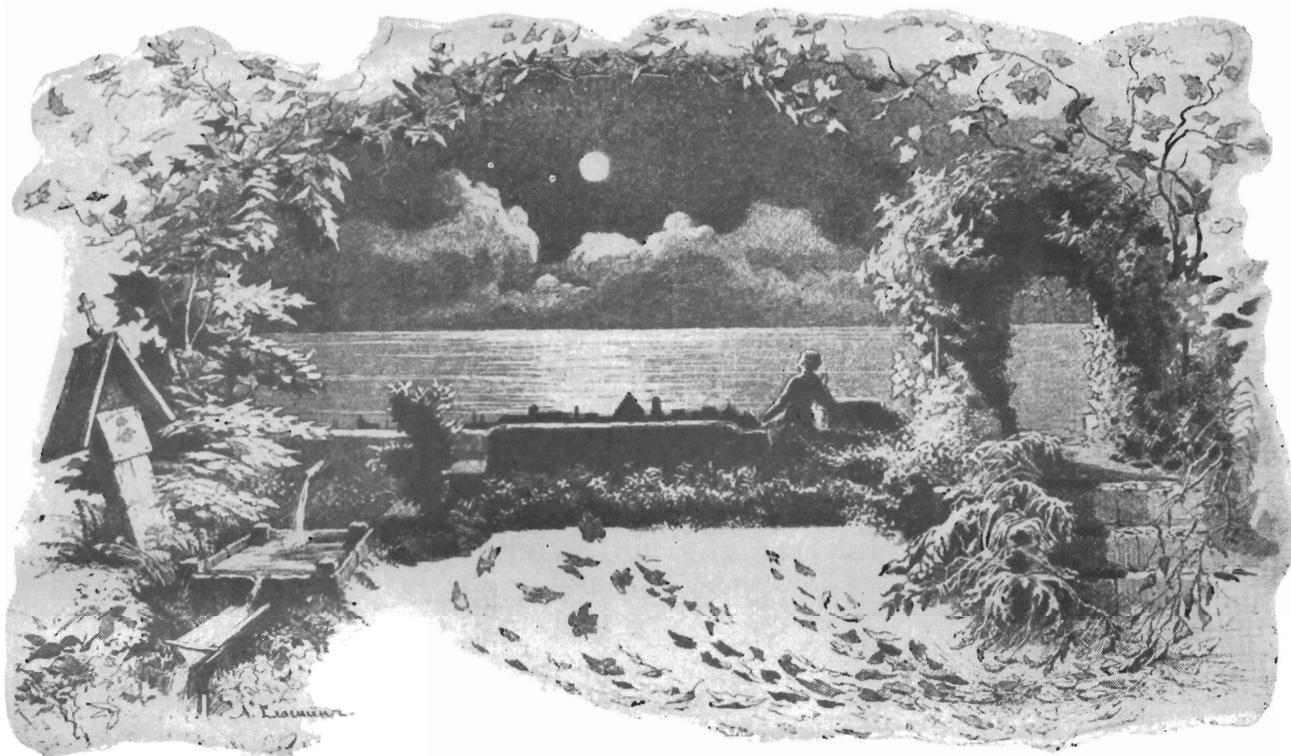
“Разбойнікі, вори,
П'ятно в нашей історії!”
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Разбойник не стане,
Не розкусє закований
У вашій кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
* * *

За своє велике рішення, що мало такий могутній вплив на хід новітньої української історії, Шевченко заплатив десятирічним засланням, втратою здоров'я і передчасною смертю. Велике рішення, велика ціна, яку поет заплатив за нього, але й велика заплата у віках: в найтеплішому кутку своєї збірного серця український народ любовно зберігає пам'ять про свого найбільшого поета.

Юрій Галорак.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте;
Пошукайте долі!

В. І. Григоровичу¹ на пам'ять 22 квітня 1838 р.

Все йде, все минає, — і краю немає.
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень і мудрий нічого не знає.
Живе ... умирає ... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше пилили,
Попливуть і потім, і ти, білолицій,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивитися в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами²,
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!... Люблю розмовляти,
Як з братом, з сестрою, розмовляти з тобою,
Співати тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота, —
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх, душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті слізоз-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.

Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
Згадай же хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидати.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевій квіти,
І про вашу долю любила співати.
Поки сонце встане, спочивайте, діти!
А я поміркую, ватажка де взяти.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукуйте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.

Там найдеться душа щира,
 Не дасть погибати;
 А тут . . . а тут . . . тяжко, діти!
 Коли пустять в хату,
 То, зустрівши, насміються.
 Такі, бачте, люди:
 Все письменні, друковані,
 Сонце навіть гудять:
 “Не відтіля, каже, сходить,
 Та не так і світить;
 Отак, каже, було б треба . . .”
 Що маєш робити?
 Треба слухати, може й справді
 Не так сонце сходить,

У постолах. Дурень! дурень!
 Били, а не вчили:
 Од козацтва, од гетьманства
 Високі могили —
 Більш нічого не осталось,
 Та й ті розривають;
 А він хоче, щоб слухали,
 Як старці співають!
 Дарма праця, пане-брать!
 Коли хочеш грошей
 Та ще й слави, того дива,
 Співай про Матрьошу,
 Про Парашу, радость нашу³
 Султан, паркет, шпори⁴ —

Як письменні начитали . . .
 Розумні та й годі!
 А що ж на вас вони скажуть?
 Знаю вашу славу!
 Поглузують, покепкують,
 Та й кинуть під лаву.
 “Нехай, скажуть, спочивають,
 Поки батько встане
 Та розкаже по-нашому
 Про свої гетьмани.
 А то, дурень, розказує
 Мертвими словами,
 Та якогось то Ярему
 Веде перед нами

От де слава! А то співа:
 “Грає синє море”,
 А сам плаче, за тобою
 І твоя громада
 У сіряках . . .” — Правда, мудрі!
 Спасибі за раду!
 Теплий кожух, тілько шкода,
 Не на мене шитий,
 А розумне ваше слово
 Брехнею підбите.
 Вибачайте! Кричіть собі!
 Я слухатъ не буду,
 Та й до себе не покличу:
 Ви розумні люди,

А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, зарідаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила

— “Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна . . .”
І я плачу. А тимчасом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами,

З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають, а пороги
Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
— “Чого, батьки, сумуєте?”

І гетьмани — всі в золоті;
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене,
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі⁵,
Та як, люльки закутивши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували . . .

“Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!” —
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця⁶ гнеться, —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
“Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!”
Взявши в боки, навприсядки
Парубки з дідами.
“Отак, діти, добре, діти!
Будете панами!”
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Походжають, розмовляють; —
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
І я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся слезами,

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю,—
Я не одинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина співає,—
Я не одинокий, є з ким вік дожить!

От де мое добро, гроши,
От де моя слава!
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливати журбу, слози.
Бувайте здорові!
Піду синів випроводжать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть, — може, найдуть
Козака старого,

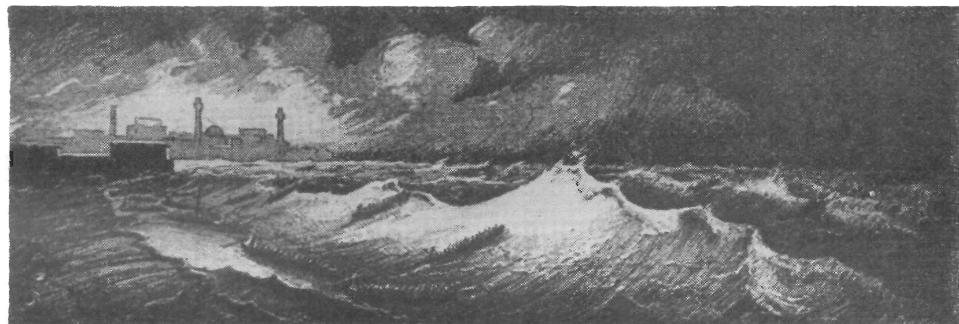
Що привіта моїх діток
Старими слезами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами!

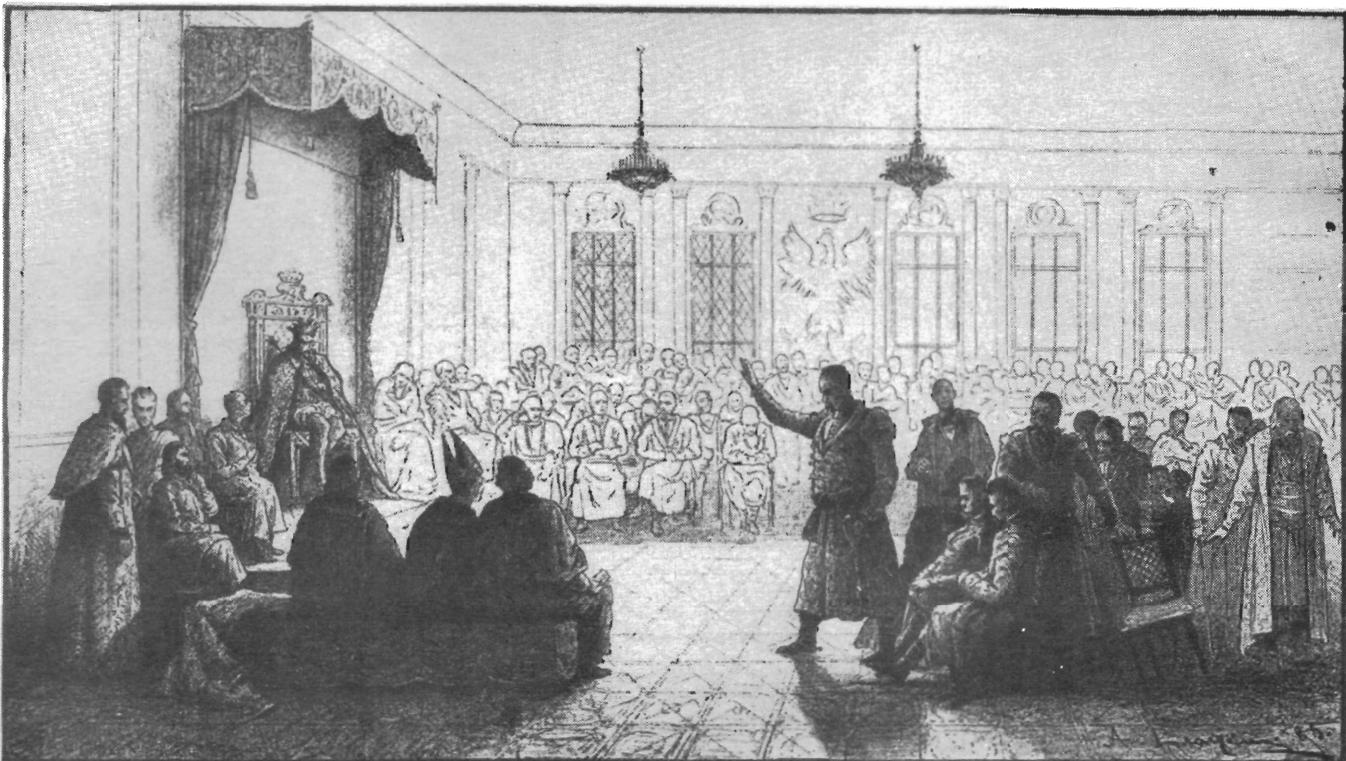
Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
—“Благослови,— кажуть,— батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі”.
—“Постривайте! Світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Вирошли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксю⁷
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько⁸
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду; —
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;

Не одцувавсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любити її, думу правди,
Козацьку славу,
Любити її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині,
Заховали б та й сказали:
“Так ... якесь ледащо!”
Тяжко-важко нудить світом,

Не знаючи зашо.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хlop'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!”

Добриденъ же, тату, в хату!
На твоим порогу
Благослови моих діток
В далеку дорогу!

ІНТРОДУКЦІЯ⁹

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані, —
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німotoю... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує —
Не кажу Степаном¹⁰
Лбо Яном Собієським¹¹ : —
Ті два незвичайні, —
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сейники ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають¹²,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає:
*Nie pozwalam, nie pozwalam*¹³!
Шляхта репетує,
Амагнати палять хати,
Шабельки гарпують¹⁴.

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський¹⁵ жвавий.

Запанував та й думав шляхту
Приборкати трошки, — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А може й ще чого хотів.
Єдине слово “*nie pozwalam*”
У шляхти думав одібрати,
А потім... Польща запалала,
Панки сказалися... Кричать:
“Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!”
На гвалт Пулавського і Паца¹⁶
Встає шляхетськая земля,
І — разом сто конфедерацій¹⁷.

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах¹⁸
І по Україні,
Розбрелися, та й забули

Волю рятувати,
Полигалися з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,

Церквами топили...
А тимчасом гайдамаки
Ножі освятили.

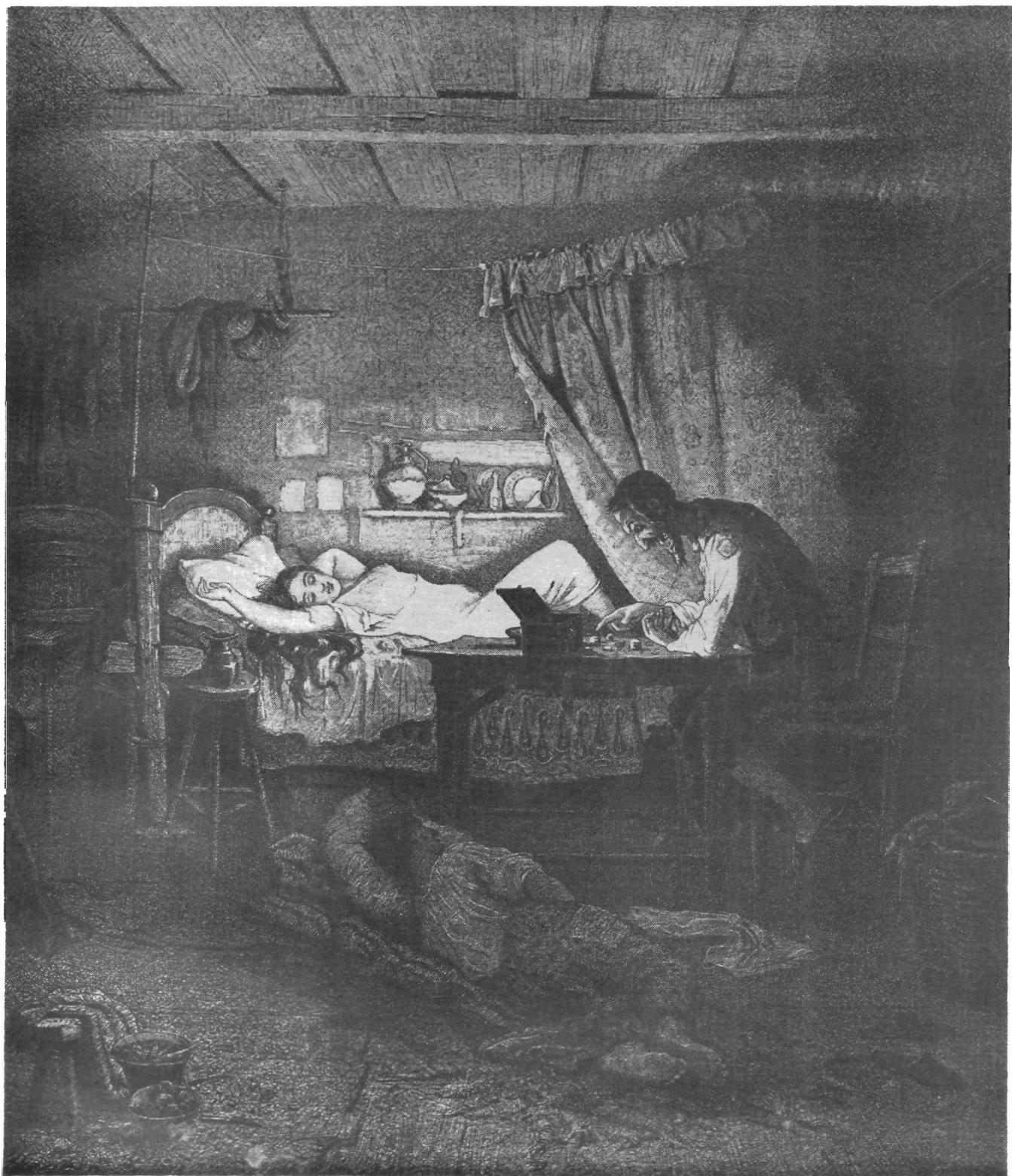
ГАЛАЙДА

— “Яремо! Герш-ту¹⁹, хамів сину?
 Піди кобилу приведи!
 Подай патинки господині
 Та принеси мені води!
 Вимети хату! Внеси дрова!
 Посип індикам, гусям дай,
 Піди до льоху, до корови.
 Та швидше, хаме!.. Постривай!
 Упоравшись, біжи в Вільшану²⁰.
 Їмости²¹ треба. Не барись!” —
 Пішов Ярема, похиливсь.

Отак уранці жид поганий
 Над козаком коверзував.
 Ярема гнувся, бо не знов,
 Не знов сіромаха, що виросли крила,
 Що неба достане, коли полетить,
 Не знов, нагинався...
 О Боже мій милий!

Тяжко жити на світі, а хочеться жити:
 Хочеться дивитись, як сонечко сяє.
 Хочеться послухати, як море заграє,
 Як пташка щебече, байрак гомонить,
 Або чорнобрива в гаю заспіває...
 О Боже мій милий, як весело жити!

Сирота Ярема, сирота убогий:
 Ні сестри, ні брата, нікого нема!
 Попихач жидівський, виріс у порогу;
 А не клене долю, людей не займа.
 Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
 Кого треба гладити, кого катувати?
 Нехай бенкетують! У їх доля дбає,
 А сироті треба самому придбать.
 Трапляється, часом тихенько заплаче,
 Та й то не од того, що серце болить:
 Щонебудь згадає або що побачить...
 Та й знову за працю. Отак треба жити!

Жидюга
Дрижть, ізігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку . . . ох, аж душно! . .

Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівати:

Єсть карії очі, —
Як зіроньки сяють,
Білі рученята —
Мліють — обнімають,
Єсть серце єдине,
Серденько дівоче,
Що плаче, сміється,
І мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витас.
Отакий-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталось?

Чому не осталось? Чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люди одібрали, бо їм було мало:
“Нащо йому доля? Треба закопать:
Він і так багатий...”

Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирати!
Доле моя, доле! Де тебе шукати?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... Не хочеться спати!

Вибачайте, люди добри:
Може, не до ладу,
Та прокляте лихо-злідні
Кому не завадить?
Може, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люди, всюди лихо,
Ніде пригорнувшись:

Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться, —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувати,
А мовчати не вмію.
Виливається ж, слово-сьози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А покищо —
До корчми вернуся,
Що там робиться?

Жидюга

Дрижить, ізігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоні; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче... Несказанно
Гарна нехрищеніна!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишена.
Стара Хайка лежить долі
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

КОНФЕДЕРАТИ

— “Одчиняй, проклятий жиде...
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!”

— “Постривай!
Стривайте, зараз!”

— “Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?”

— “Я? З панами?
Крий, Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні!” (нишком—“свині!”)

— “Пане полковнику, ламай!”

Упали двері, а нагай
Малює вдовж жидівську спину.
— “Здоров, свине! Здоров, жиде,
Здоров, чортів сину!”

Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
— “Не жартуйте, мості-пане!”

— “Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! Ще раз!.. Годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?”

— “Умерла, панове!”

— “Лжеш, Іудо! Нагаями!”

Посипались знову...
— “Ой, паночки-голубчики,

Їй-Богу, немає!”

— “Брешеш, шельмо!”

— “Коли брешу,
Нехай Бог карає!”

— “Не Бог, а ми. Признавайся!”

— “Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..”

— “Ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літтанню²² співає.
Перехристись!”

— “Як же воно?
Далебі, не знаю.”

— “Отак, дивись!”

Лях христиться,
А за ним Іуда.

— “Браво! Браво! Охристили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуеш, охрищений?
Могоричу!”

— “Зараз, зараз!”

Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
“Єще Польща не згинела²³!”

Хто куди гукає.

— “Давай, жиде!”

Охрищений

Із льоху та в хату,
 Знай, шмigляє, наливає;
 А конфедерати,
 Знай, гукають: — “Жиде! Меду!”
 Жид не схаменеться.
 — “Де цимбали? Грай, псявіро!”
 Аж корчма трясеться —
 Krakov'яка оддирають,
 Вальса та мазура.
 А жид гляне та нищечком:
 “Шляхетська натура!”
 — “Добре, годі! Тепер співай!”
 — “Не вмію, їй-Богу!”
 — “Не божись, собача шкуро!”
 — “Яку ж вам? «Небогу»?
 “Була собі Гандзя,
 Каліка небога,

— “Добре, годі! Тепер плати!”
 — “Жартуєте, пане!
 За що платить?”
 — “Що слухали.
 Не кривись, поганий!
 Не жартуєм. Давай гроші!”
 — “Де мені їх взяти?
 Ні шеляга; я панською
 Ласкою багатий.”
 — “Лжеш, собако! Признавайся!
 А нуте, панове,
 Батогами!”
 Засвистіли,
 Христять Лейбу знову.
 Періщили, періщили,
 Аж пір'я летіло...
 — “Їй же Богу, ні шеляга!

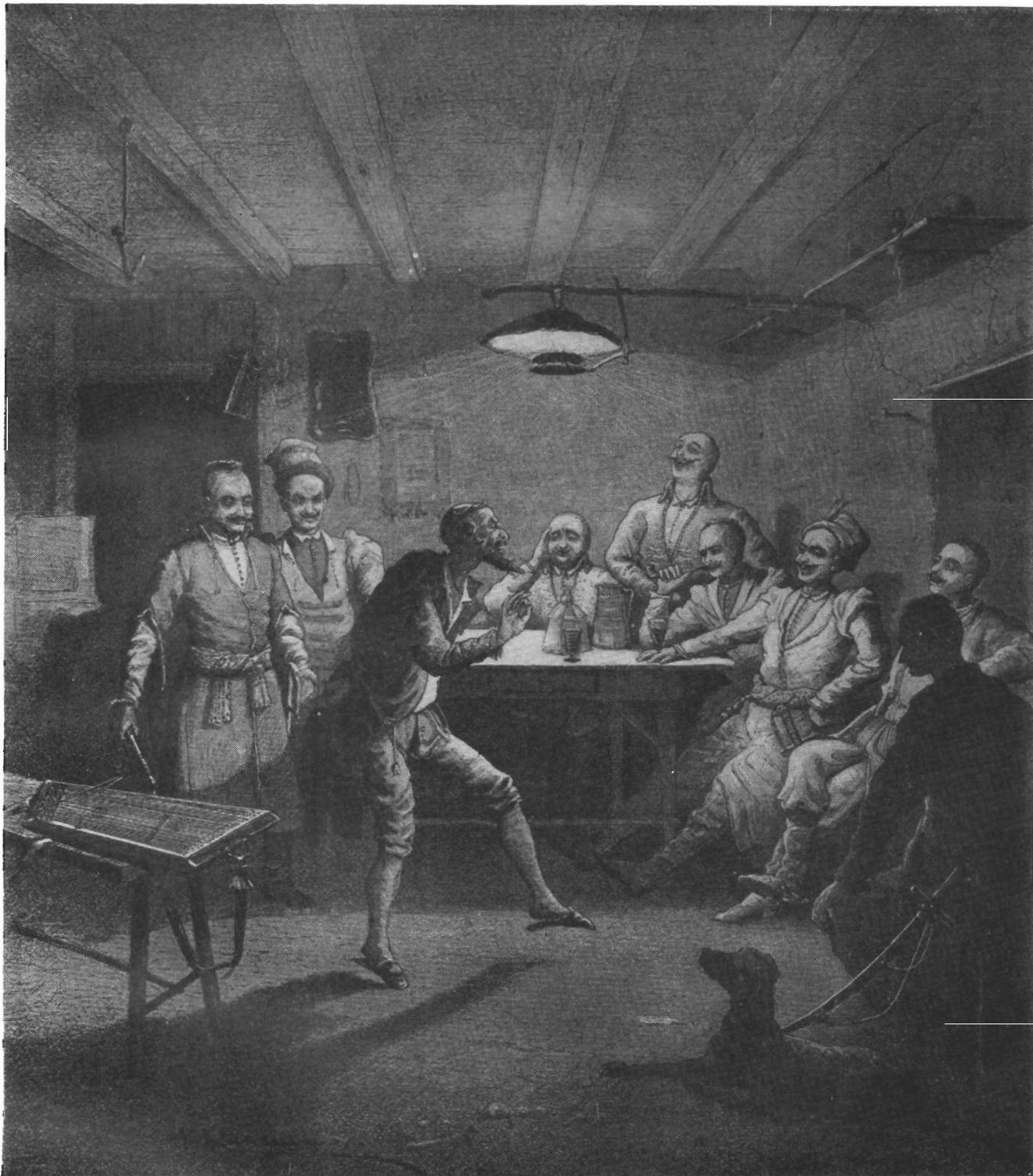

Божилася,
 Молилася,
 Що боліли ноги;
 На панщину не ходила,
 А за парубками
 Тихесенько,
 Гарнесенько
 Поміж бур'янами.”
 — “Годі! Годі! Це погана:
 Схизмати²⁴ співають.”
 — “Якої ж вам? Хіба оцю?
 Стривайте! Згадаю...
 “Перед паном Хведором
 Ходить жид ходором,
 І задком,
 І передком
 Перед паном Хведірком.”

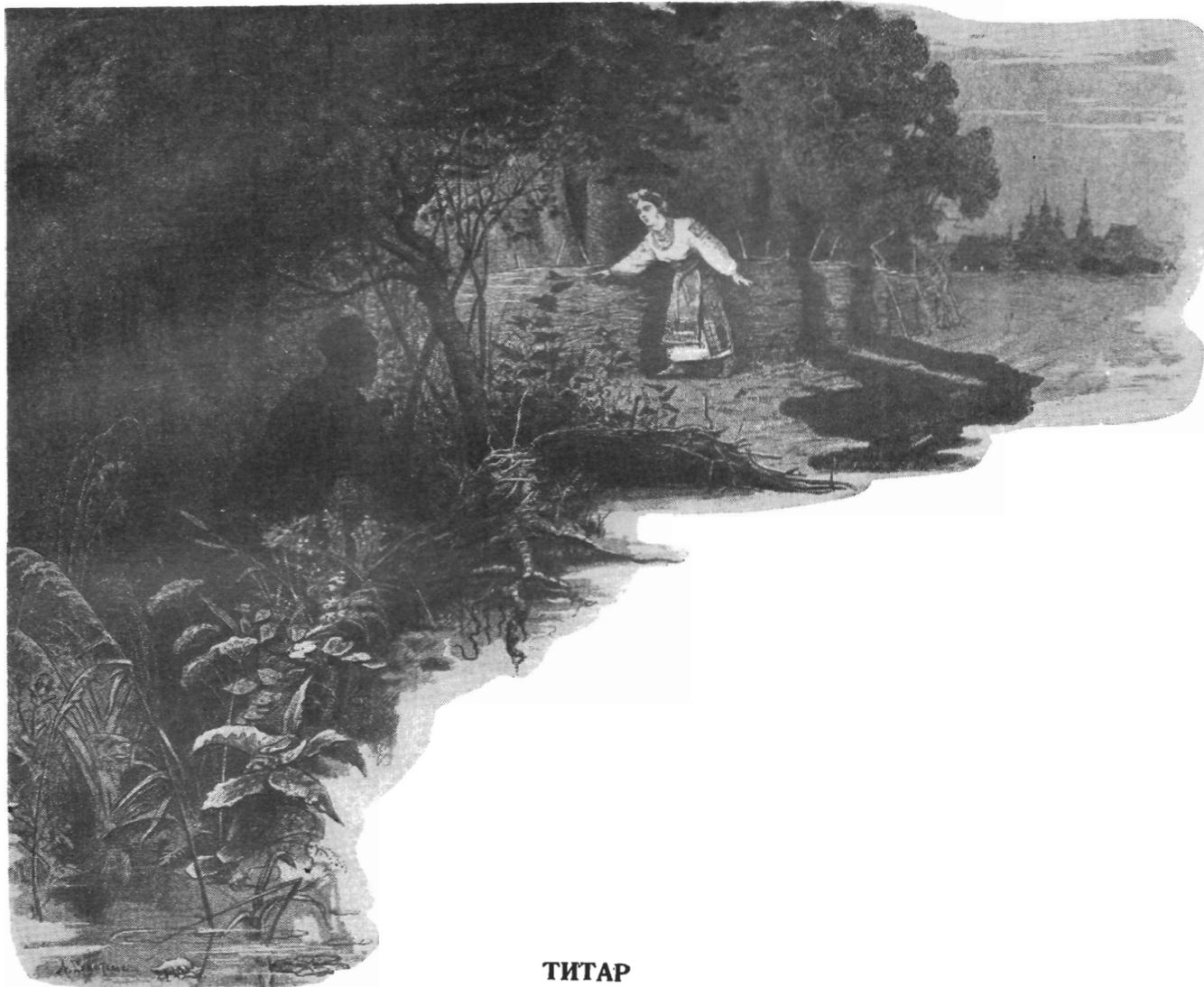
Їжте моє тіло!
 Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!”
 — “Ось ми порятуєм!”
 — “Постривайте! Я щось скажу...”
 — “Почуєм, почуєм,
 Та не бреши! Бо, хоч здохни,
 Брехня не поможе.”
 — “Ні, в Вільшаній...”
 — “Твої гроші?”
 — “Мої? Ховай, Боже!
 Ні, я кажу, в Вільшаній...
 Вільшанські схизмати
 По три сім'ї, по чотири
 Живуть в одній хаті?...”
 — “Ми це знаєм, бо ми самі
 Їх так одчуhrали”...
 — “Та ні, не те... вибачайте,

Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися!..
Бачте, у Вільшаній...
У костьолі... у титаря²⁵...
А дочка Оксана!
Ховай, Боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші!"
— "Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;

А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся²⁶!"
Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тілько під лавою
Конфедерат п'яний
Не здужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
"Ми жиєми, ми жиєми,
Польська не згінела."

“Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведірком.”

ТИТАР

“У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вйди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрюю.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!”

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолицій;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає.
— “Нашо мені врода,
Коли нема долі, нема талану?”

Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!"

І хлінули слізози.

Поплакав сердега, утер рукавом.
— "Оставайсь здорована! В далекій дорозі
Або найду долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карі очі, ті очі козачі,
Що ти цілуvalа, серденко мое!
Забудь мої слізози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти — титарівна!.. Кращого вітай!
Вітай, кого знаєш, — така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком помолись, —
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!"

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилився
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. коли гляне:
Попід гаем, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися.
— "Серце!" — та й зомліли.
Довго, довго тільки — "серце!"
Та й знову німіли.
— "Годі, пташко!"
— "Ще трошечки,
Ще... ще, сизокрилий!
Вийми душу! Ще раз, ще раз...
Ох, як я втомилася!"
— "Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!"
Послав світку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
— "Сідай же й ти коло мене!"
Сів, та й обнялися.

— "Серце мое, зоре моя,
Де се ти зоріла?"
— "Я сьогодні забарилася;
Батько занедужав;
Коло його все поралась..."
— "А мене й байдуже?"
— "Який бо ти, їй же Богу!"
І слізози близнули.
— "Не плач, серце, я жартую."
— "Жарту!"

Усміхнулась.

Прихилилась головкою,
Та й ніби заснула.

— "Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині
Свячений²⁷ достану.
Дасть він мені срібло-золото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посаджу, як паву, —
На дзиглику²⁸, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь."

— "А може й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!"

— "Хіба краща є за тебе?"
— "Може й є, — не знаю."
— "Гнівиш Бога, мое серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом;
Ні за синім морем
Нема кращої од тебе!"

— "Що се ти говориш?
Схаменися!"

— "Правду, рибко!"

Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Ціluвались, обнімались
З усієї сили;

— “Серце мое, зоре моя,
Де се ти зоріла?”

То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жити вони будуть,
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далебі, дівчата!
— “Ото який! Мов і справді
Обридло!”
А мати або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді . . . та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказати би,

Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
“Серце мое, доле моя!
Соколе мій мицій!
Мій . . .” Аж верби нагинались
Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться,
Так, як ізійшлися, —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні слози,
Ні щирі козачі.

Нехай собі!.. Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться . . . Побачимо...

А тимчасом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянути та розказати...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люди, що зібрались волю боронить!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельній діти!

У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: — “Хоч жить?
Скажи, де гроші!”
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.
— “Мало муки,
Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! Стривай!”
Насипали в халяви жару...

— “У тім’я цвяшок закатай!”
Не витерпів святої карі,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіді святої!
“Оксано . . . дочки!” — та й умер.
Ляхи задумалися стоя,
Хоч і запеклі.

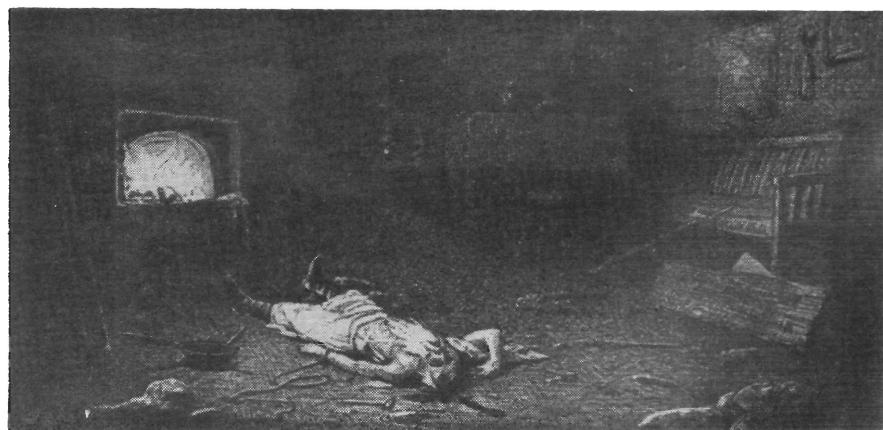
— “Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!”

— “Гвалт! Рятуйте!
Хто в Бога вірує!” — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — “Хто такий?”

Оксана в двері: — “Вбили! вбили!”
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілу...

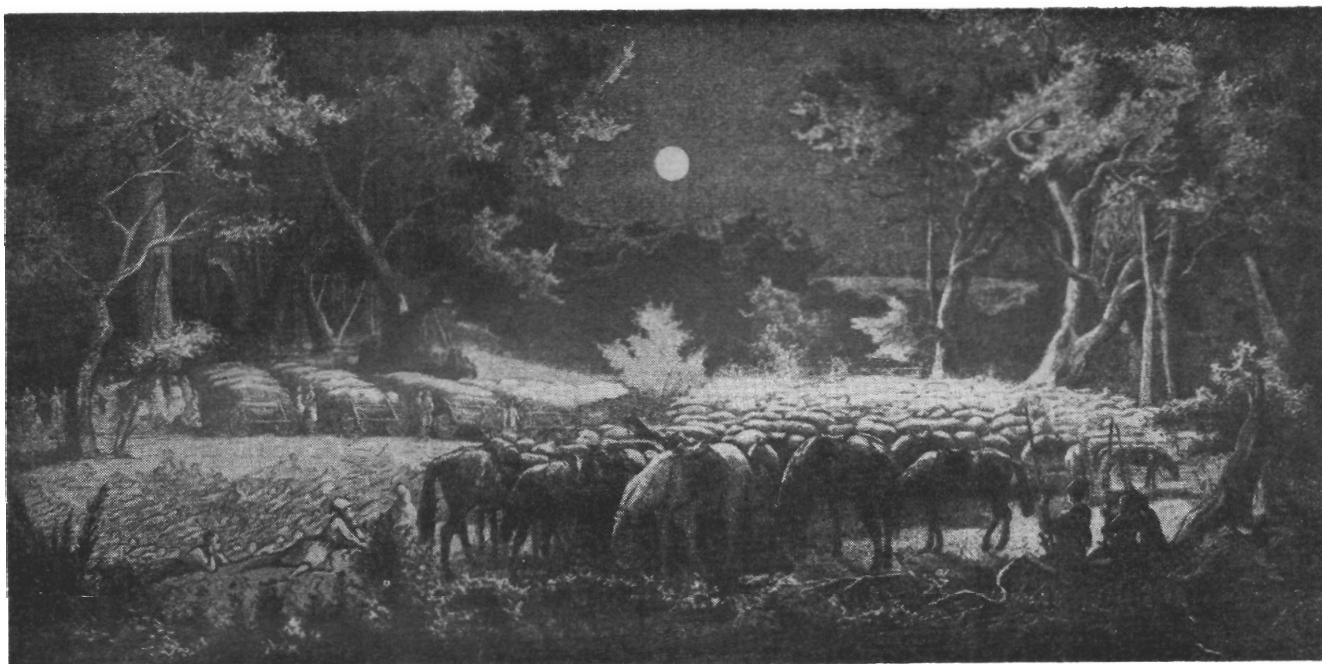
Де ж ти,
Яремо? Де ти? Подивися!
А він мандруючи співа,
Як Наливайко²⁹ з ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають, та й замовчать.
Біліє місяць; люди сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здригнув,
І сумно, сумно в хаті стало³⁰.

Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую. . .

СВЯТО В ЧИГИРИНІ³¹

Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!

Базари, де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить...

Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казать? Минулося!
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули...
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману,
Місяць випливає,

Червоніє круглоцій,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія³²,
Як ножі святили³³).
Людей не чутъ; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люди? Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.

Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться! Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чути.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані, —
Уміла що кому давати,
Нівроку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує! . .
Поміж возами ніде стать:
Неначе в ірій³⁴ налетіло
З Смілянщини³⁵, з Чигирини,
Просте козацтво, старшина,
На певне діло налетіли.
Козацьке панство походжає
В киреях чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Старий Головатий³⁶ щось дуже коверзує.

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби
не знає нічого, а дивиця — скрізь Голова-
тий. “Коли сам, каже, не повершу, то синові
передам.”

СТАРШИНА ТРЕТИЙ

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з
Залізняком; таке розказує про його, що цур-
йому! “Кошовим, каже, буде, та й годі; а
може ще і гетьманом, коли тее...”

СТАРШИНА ДРУГИЙ

А Гонта що? А Залізняк? До Гонти са-
ма³⁷ . . . сама писала: “Коли, каже . . . ”

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Цітьте лишень, здається, дзвонянь!

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Та ні, то люди гомонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі
голови та розумні; химеряте, химеряте, та й

зроблять з лемеша швайку! Де можна лан-
тух, там торби не треба. Купили хріну, тре-
ба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте:
бачили, що купували; — грошам не пропа-
дать! А то думають-думают, ні вголос, ні
мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й
пшик! Що там за рада? Чом вони не дзво-
нят? Чим спиниш народ, щоб не гомонів?
Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілян-
щина, коли не вся Україна. Он, чуєте,
співають?

СТАРШИНА ТРЕТИЙ

Справді, співа щось; піду, спиню.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не го-
лосно!

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Ото, мабуть, Волох³⁸! Не втерпів таки
старий дурень; треба та й годі!

СТАРШИНА ТРЕТИЙ

А мудро співає. Коли не послухаєш, усе
іншу. Підкрадьмося, братці, та послухаєм,
а тимчасом задзвонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ

А що ж? То й ходімо!

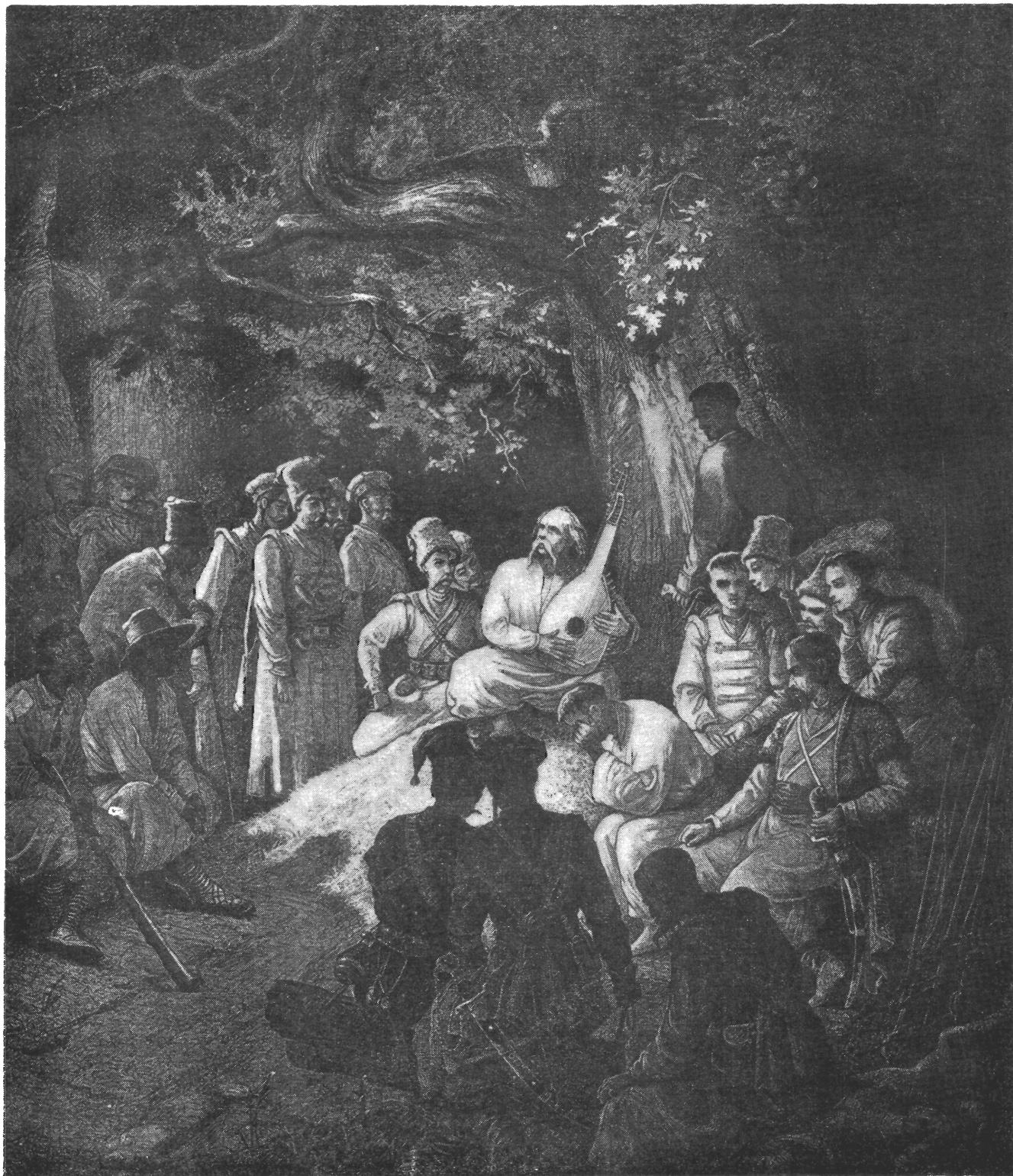
СТАРШИНА ТРЕТИЙ

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під
дубом сидить сліпий кобзар; кругом його
запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з по-
вагою і неголосно).

КОБЗАР

“Ой, волохи, волохи³⁹,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі —
Наймити татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,
Братайтесь з нами,

“Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.

З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана⁴⁰!
Будете панами
Та, як ми, з ножами,
З ножами святыми,
Та батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає . . .
Добре погуляєм!"

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

КОБЗАР

Та я й не волох, — так тілько: був колись у Волощині, а люди й зовуть Волохом, і сам не знаю зашо,

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Ну, та дарма; утни ще якунебудь! Ану лишень про батька Максима ушквар!

ГАЙДАМАКА

Та не голосно, щоб не почула старшина.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

А що нам ваша старшина? Почує, так послуша, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий, не слухай його!

ГАЙДАМАКА

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвоні не діждемо, — поснемо.

ГУРТОМ

Справді, поснемо: співай якунебудь!

КОБЗАР (співає)

"Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювати, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплюшивши
Ката⁴¹, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу . . .
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом⁴²,
За ним гайдамаки".

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Оце-то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далебі добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Який-бо ти бевзъ⁴³ і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати . . .

ГАЙДАМАКА

І вішати, і мордувати! Добре, їй-Богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще шонебудь про гайдамаків!

КОБЗАР

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-другу тії ледащиці-живиці, як-то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

“Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні.
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . . ”

ГРОМАДА

Цить лишен! Здається, дзвоняте. Чуєш? . . . Ще раз . . . о!

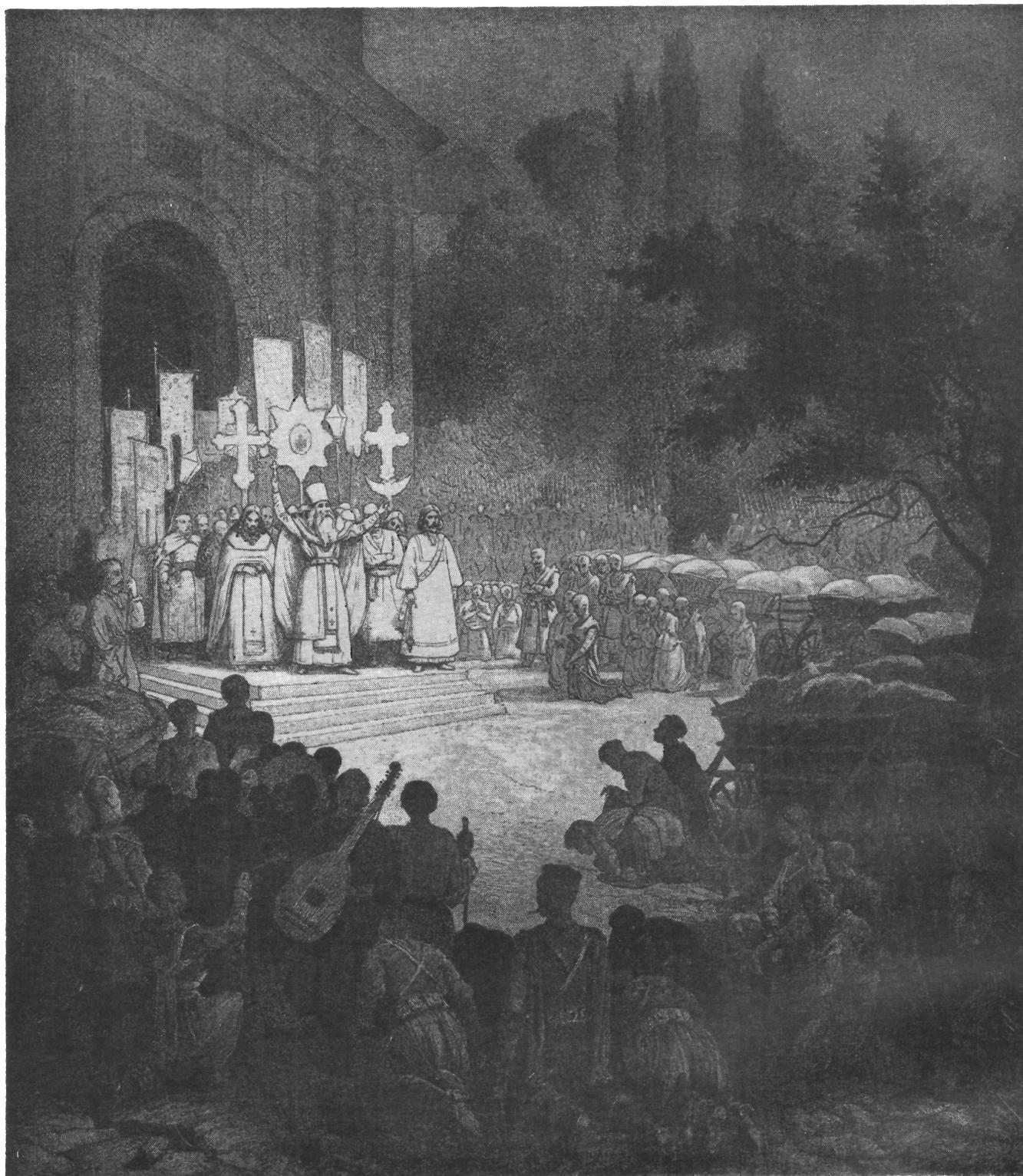
КОБЗАР

“Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідіть же ви та молітесь,
А я доспіваю.”

*

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
“Ночували гайдамаки
В зеленій діброві.”
Шкандибає, курникає,
І гич⁴⁴ не до речі.
— “Ну лиш іншу, старче Божий!” —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— “Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А нуте, хлоп'ята,
Ушкваримо!”

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:

Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, —

“Ой, гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
»Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці!»
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
»І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»

—“Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!”
Кричать гайдамаки.

“Ой, гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частвуваць.
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой, гоп таки так!
Кличе панну козак:
»Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім, погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо!
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!»”

— “Ще раз, ще раз!”

“Якбі таки так, або сяк,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Якби таки . . .”

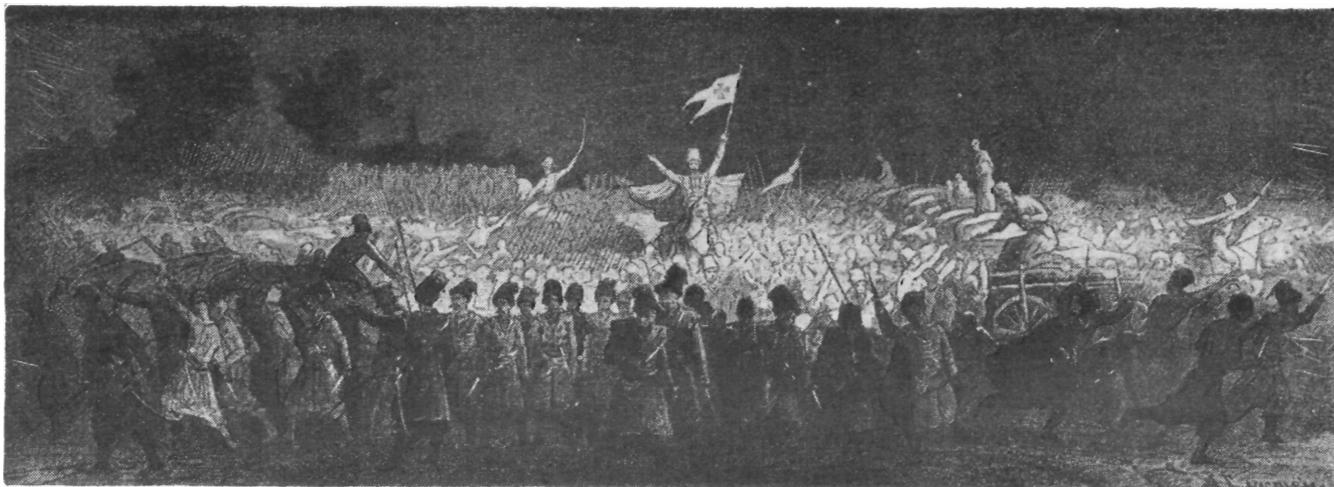
— “Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молитися,
Верзеш тут погань! От чорти!” —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков⁴⁵ бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Ані телень . . . Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великден над пасками.

— “Молітесь, братія, молітесь! —
Так благочинний начина: —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать,
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича⁴⁶ і досі
Пожар не гасне, люди мрут,
Конають в тюрмах, голі, босі . . .
Діти нехрищені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш — мати,
І непокритая коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкуватъ
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конатъ
В ярмі у ляха . . . Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, —
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили⁴⁷,
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатитъ
Шляхецьким трупом⁴⁸. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить

І Жовті Води й Рось зелену.
Сумує Корсунь⁴⁹ староденний:
Нема журбу з ким поділити.
І Альта плаче: »Тяжко жити!
Я сохну, сохну . . . Де Тарас⁵⁰?
Нема, не чуть . . . Не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла⁵¹.
Не за горами кари час!
Молітесь, братія!”
Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє . . . а зробилось —

Над козаками хусточки⁵².
Одно добро, одна слава —
Біліє хустиня,
Та й ту знімуть . . .

А диякон:
— “Нехай ворог гине!
Беріть ножі!” Освятили!
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: “Освятили!”
Аж серце холоне.
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблицали
По всій Україні⁵³.

ТРЕТИ ПІВНІ⁵⁴.

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув, — і лях, і жидовин
Горлки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставати.
Ляхи заснули, а юди
Ще лічатъ гроши уночи,
Без світла лічатъ бариші,
Щоб не побачили, бач, люди;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

Дрімають . . . Навіки бодай задрімали!
А тимчасом місяць пливе оглядатъ
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люди, що вони моторятъ,
Щоб Богові вранці про те розказатъ.

Світить біолицій на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцюватъ.
Недолю співаю козацького краю!
Слухайте ж, щоб дітям потім розказатъ,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі пануватъ.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.

Тілько вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тілько роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх уміють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже, —
Жито собі сіють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила, —
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко-важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Tekla, червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену⁵⁵: і там розлилось,
Не знати за що, крові широке море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать!

Сумно, сумно серед неба
Сяє біолицій.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечерници.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі, —
Чорнобривий, а не згине, ,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде, чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче,

Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лиxo . . . Кругом його
Мов вимерли люди.
Ані півня, ні собаки,
Тілько із-за гаю
Десь далеко сіроманці-
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки, —
До ляхів поганих
У Черкаси⁵⁶. А там третій
Півень заспіває...
А там . . . а там . . . Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

“Ой, Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові! Ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв,
А сю ніч уп’ється; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе!
Оживуть гетьмані в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха!» А в степах України —
О Боже мій милий! — близне булава!”

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченім в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвили, а в очеретах

Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
“Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут, а тут . . . що ще буде?
Може, ще загину!”
А тимчасом із байраку
Півень “кукуріку!”
“А, Черкаси! . . . Боже милий,
Не вкороти віку!”

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
“Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагріем!”
Зайніялася Смілянщина, —
Хмара червоніє;
А найперша Медведівка⁵⁷
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров’ю підпливає,
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь.

По Поліссі

Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Домаху⁵⁸ гартує
У Черкасах, де й Ярема
Пробує священий⁵⁹.
— “Отак, отак! Добре, діти!

Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!” — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе.

— “Добре, сину!
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй! В раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! Нуте, діти!”
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали; все забрали.
— “Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте!”
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров’ю.
“Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали

Нехрищені, кляті душі!”
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізняк гукає:
— “Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю.”
— “Не боюся!” Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
— “Відкіля ти? Хто ти такий?”
— “Я, пане, з Вільшани.”
— “З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?”
— “Де? Якого?”
 — “У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш.”
— “Дочку? . . . у Вільшаній?”
— “У титаря, коли зневажав”.
— “Оксано, Оксано!” —
Ледве вимовив Ярема,
Та й упав додолу.
— “Еге! Ось що . . . Шкода хлопця!
Провітри, Миколо!”
Провітрився.
 — “Батьку! Брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслюся та мліло!”
— “Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку⁶⁰
Ножі гартувати!”
— “Ходім, ходім, отамане!
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане . . .
На край світа, пане . . .
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!”
— “Може й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю”.
— “Яремою.”
 — “А прізвище?”
— “Прізвища немає!”
— “Хіба байстрюк? Без прізвища . . .

Запиши, Миколо,
У реєстер! Нехай буде . . .
Нехай буде Голій,
Так і пиши!”
 — “Ні, погано!”
— “Ну, хіба Бідою?”
— “І це не так.”
 — “Стривай лишень,
Пиши Галайдою!”
Записали.
 — “Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти!
Найдеш долю . . . а не найдеш . . .
Рушайте, хлоп’ята!”
І Яремі дали коня
Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину;
Палають Черкаси . . .
— “Чи всі, діти?”
 — “Усі, батьку!”
— “Гайдा!”
 Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандинбає на конику,
Козакам співає:
“Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє!”
Пойхали . . . А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха,
А Залізняк попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, лульку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люди
І лютее горе —

— “Стривай лишень,
Пиши Галайдою!”

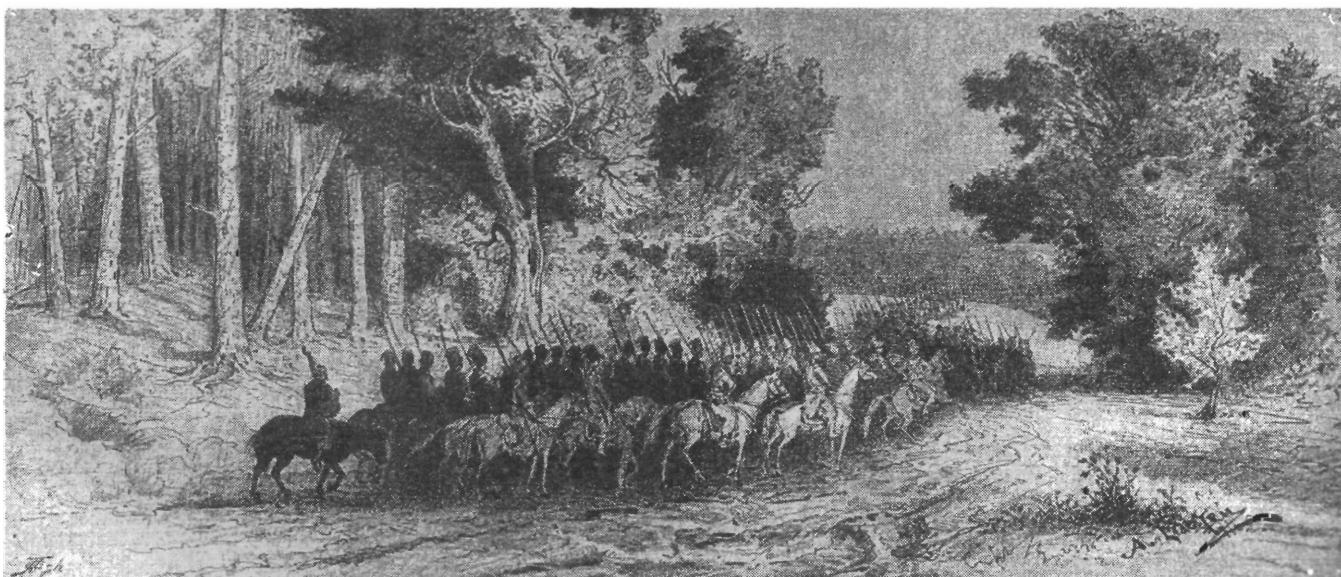
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія лута,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

“Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його! Тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить луте,
І Дніпра не стане!
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах
У склепу конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану;
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе,
Навіки зомлієм,

Нехай ляхи знущаються, —
Не почuem! . .» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі, —
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде . . і, може . .
У жупані — сама пані,
А лях . . Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камінь.
Доле моя, серце мое!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася-поділась?”

І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізняк гайдамакам
Каже опинитись:
— “У ліс, хlopці! Вже світає,
І коні пристали:
Попасемо!”
І тихенько
У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА

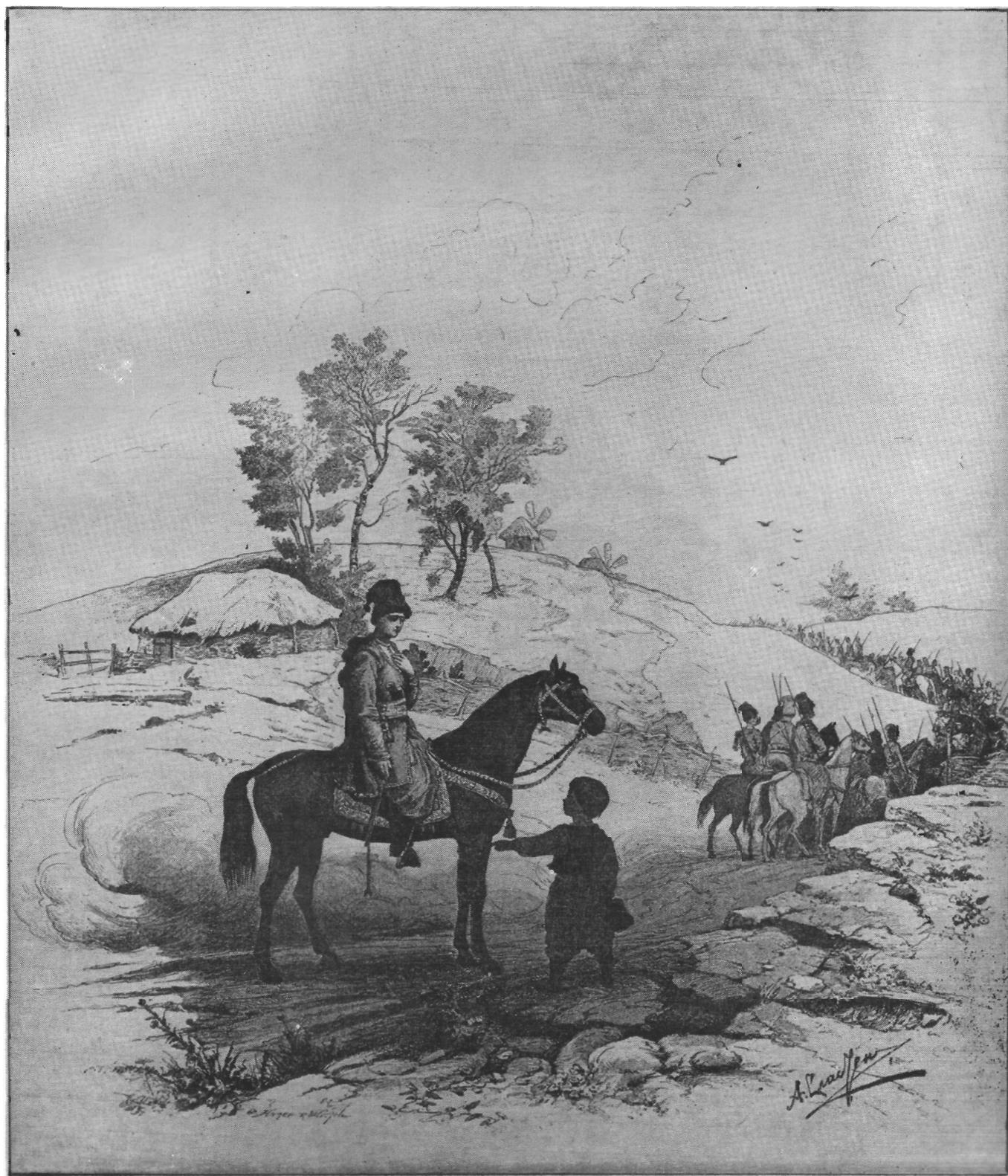
Зійшло сонце . . . Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селахшибениці;
Навішано трупу —
Тілько старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицях, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить . . .
Ta й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лиxo
По всій Україні!
Гірше пекла . . . А за віщo,
За що люди гинуть?
Того ж батька, такi ж діти, —
Жити б та брататься!
Hi! Не вміli, не хотіli,
Треба роз'єднатися!
Треба кровi, брата кровi,
Бо зазdro, що в брата
Є в коморi і на дворi,

I весело в хатi.
“Уб'єм брата! Спалим хату!” —
Сказали, і сталось.
Все б, здається! Hi, на кару
Сироти остались, —
В слізах росли, та й виросли.
Замучені руки
Розв'язались, і кров за кров,
I муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти⁶¹.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
A за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку, в Вільшану⁶²
Приїхали.

“Хiба спитатy,
Спитатy про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю.”
A тимчасом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:

— “Що, титаря вбили?”
— “Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать.
І Оксану вкрали.

— “Що, титаря вбили?”
 — “Ба ні, дядьку; батько казав,
 Що його спалили
 Оті ляхи, що там лежать,
 І Оксану вкрали.
 А титаря на цвинтарі
 Вчора поховали.”
 Не дослухав . . . “Неси, коню!”
 І поводи кинув.
 “Чом я вчора, поки не знов,
 Вчора не загинув!

Корчма тліє з стодолою,
 А Лейби немає.
 Усміхнувся мій Ярема,
 Тяжко усміхнувся:
 “Отут, отут позавчора
 Перед жидом гнувся,
 А сьогодні! . .”
 Та й жаль стало,
 Що лихо минуло.
 Гайдамаки понад яром
 З шляху повернули.

А сьогодні, коли й умру,
 З домовини встану
 Ляхів мучить. Серце моє!
 Оксано, Оксано!
 Де ти?”

Замовк, зажурився,
 Поїхав ходою.
 Тяжко - важко сіромасі
 Боротись з нудьгою.
 Догнав своїх. Боровиків
 Вже хутір минають,

Наганяють півпарубка:
 Хлопець у свитині
 Полатаній, у постолах,
 На плечах торбина.
 — “Гей, старченя! Стривай лишень!”
 — “Я не старець, пане!
 Я, як бачте, гайдамака.”
 — “Який же поганий!
 Відкіля ти?”
 — “З Керелівки⁶³.”
 — “А Будища⁶⁴ знаєш?

І озеро коло Будищ?"
— "І озеро знаю, —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його."
— "Що, сьогодні ляхів бачив?"
— "Ніде ні одного!
А вчора було багато, —
Вінки не святили⁶⁵:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били!
І я й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б..."
 — "Добре, хлопче!
Ось на ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!"
Узяв золотого⁶⁶,
Подивився: — "Спасибі вам!"
— "Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону!
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,

А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань."
 Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого...
— "Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше, швидше! Отак, отак!"

І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку⁶⁷.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно-страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить! Гнилий Тікіч⁶⁸
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного,
А серед базару
Стойть Гонта з Залізняком,
Кричати: “Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!”
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;

Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались; не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
“Кари ляхам, кари!”

Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
“Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... Мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти?” — крикне й сховається
В полум’ї, в пожарі.
А тимчасом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
“Гуляй!” — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум’ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. ГоряТЬ крокви
І падають з ними.
— “Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемось,
Ще раз погуляєм!”
І поставець одним духом
Залізняк черкає.
— “За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип’ю. Пийте, діти!
Вип’єм, Гонто, брате!
Вип’єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилася, —
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась.”

(КОБЗАР грає й приспівує)

“Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала, —

Маю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувати, шинкувати
Буду чарочками,
Танцювати та гулять
Таки з парубками.
Ох, ви, дітки мої,
Мої голуб’ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!”

— “Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!”
Сліпий вшкварив, — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнететься.

— “Нумо, Гонто!” —
— “Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!”

“Не дивуйтесь, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався.”

— “Добре, брате! Й-же Богу!”
— “Ану ти, Максиме!”
— “Постривай лиш!”

“Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию,
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!”

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,

Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди!
Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
“Де то мій Ярема?” —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, не в свитині,

В червонім жупані,
Сидить один та думає:
“Де моя Оксано?
Де вона, моя голубка
Приборканя, плаче?”
Гяжко йому!

А із яру

В киреї козачій
Хтось крадеться.

— “Хто ти такий?” —

Галайда питає.
— “Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду.”

— “Ні, не діждеш,
Жидівська собако!”

— “Ховай Боже! Який я жив?
Бачиш? Гайдамака!

Ось копійка⁶⁸ . . . подивися . . .
Хіба ти не знаєш?”

— “Знаю, знаю!” — і свячений
З халяви виймає.

— “Признавайсь, проклятий живе,
Де моя Оксана?” —
Та й замахнувсь.

— “Ховай Боже! . .
В будинку . . . з панами . . .
Вся в золоті . . .”

— “Виручай же!
Виручай, проклятий!”

— “Добре, добре . . . Які ж бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам: замість Паца . . .”

— “Добре, добре! Знаю.
Іди швидше!”

— “Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З півупруга⁶⁹, а там нехай!
Ідіть же, гуляйте! . .
Куди везти?”

— “У Лебедин⁷⁰!
У Лебедин, — чуеш?”

— “Чую, чую.”

І Галайда

З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
— “Потанцюй, кобзарю!
Я заграю.”

Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постолами,
Додає словами:

“На городі постернак, постернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить.”

“Ой, гоп гопака!
Полюбила козака.
Та рудого,
Та старого, —
Лиха доля така!
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою,
А я — так до шинку.
Вип’ю чарку, вип’ю другу,
Вип’ю третю на потугу,
П’яту, шосту, та й кінець.

Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом;
Вихилясом . . .
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
«Оженився, сатано, —
Заробляй же на пшено;
Треба діток годувать,
Треба діток одягать,
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, недиши!»

“Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницю;
Хто йде, не міне,
То кивне,
То моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семени,
Івани!
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо!”

“Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу!
· · · · ·
І . . . гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню⁷¹,
А ти зав’яжи, доню!”

— “Чи ще, чи годі?”

— “Ще, ще!
Хоч погану! Самі ноги носять.”

“Ой, сип сирівець⁷²
Та криши опеньки!
Дід та баба,
То й до ладу,
Обоє раденьки.

Ой, сип сирівець
Та криши петрушку!

. . .

Ой, сип сирівець,
Та накриши хріну!
А дід бабі . . .

. .

Ой сип воду, воду
Та пошукай броду, броду . . .”

— “Годі, годі!” — кричить Гонта:
— “Годі! Погасає!
Світла, діти! . . А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить!
Петелька свиняча!
Гайдай, діти! Погасає
Каганець козачий.”
А Галайда: — “Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись: горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай кобзарю!”

— “Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дъогтю, клочя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають: жартую!”
Заревіли гайдамаки:
— “Добре, батьку! Чуєм!”
Через греблю повалили,
Гукають, співають.

А Галайда кричить: — “Батьку!
Стійте! Пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!”
— “Добре, добре! Залізняче!
Гукни, щоб палили!
Преподобиться з ляхами . . .
А ти, сизокрилій,
Найдеш іншу!”
Оглянувся —
Галайди немає.

Ревуть гори, і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось,
Пеклом запалало . . .
— “Де Галайда?” — Максим кличе.
І сліду не стало . . .

Поки хлоп’ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокралисъ
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин . . .

— “Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька ляхи замучили,
А мене . . . Боюся,
Боюсь згадать, моя сиза! . .
Узяли з собою.

ЛЕБЕДИН

— “Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька ляхи замучили,
А мене . . . Боюся,
Боюсь згадать, моя сиза! . . .
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла . . .
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову, —
Вдвое, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карій очі,
Полюбила, як уміла,

Як серденко хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі, —
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Караї, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б . . . може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О Боже мій мілий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:

«Я сирота без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Мене один любить;
А почує, що я вбилася,
То й себе погубить.»
Так я думала, молилася,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде! —
Одна я осталась . . .”
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

— “Бабусенько!

Скажи мені: де я?”
— “В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора.”
— “В Лебедині? Чи давно я?”
— “Ба ні, позавчора.”
— “Позавчора?.. Стривай, стривай!..
Пожар над водою . . .
Жид, будинок, Майданівка . . .
Зовуть Галайдою . . .”

— “Галайдою Яремою
Себе називає,
Той, що привіз.”

— “Де він, де він?

Тепер же я знаю! . . .”
— “Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.”
— “Через тиждень! Через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася

Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема! . . .
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила: кати-ляхи
Трусилися, мліли.
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько . . .
Ще три дні осталось.
Ох, як довго! . . .
«Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...»
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?”

— “Я тобою,
Пташко, веселюся.”

— “А чом же ти не співаєш?”
— “Я вже одспівала . . .”

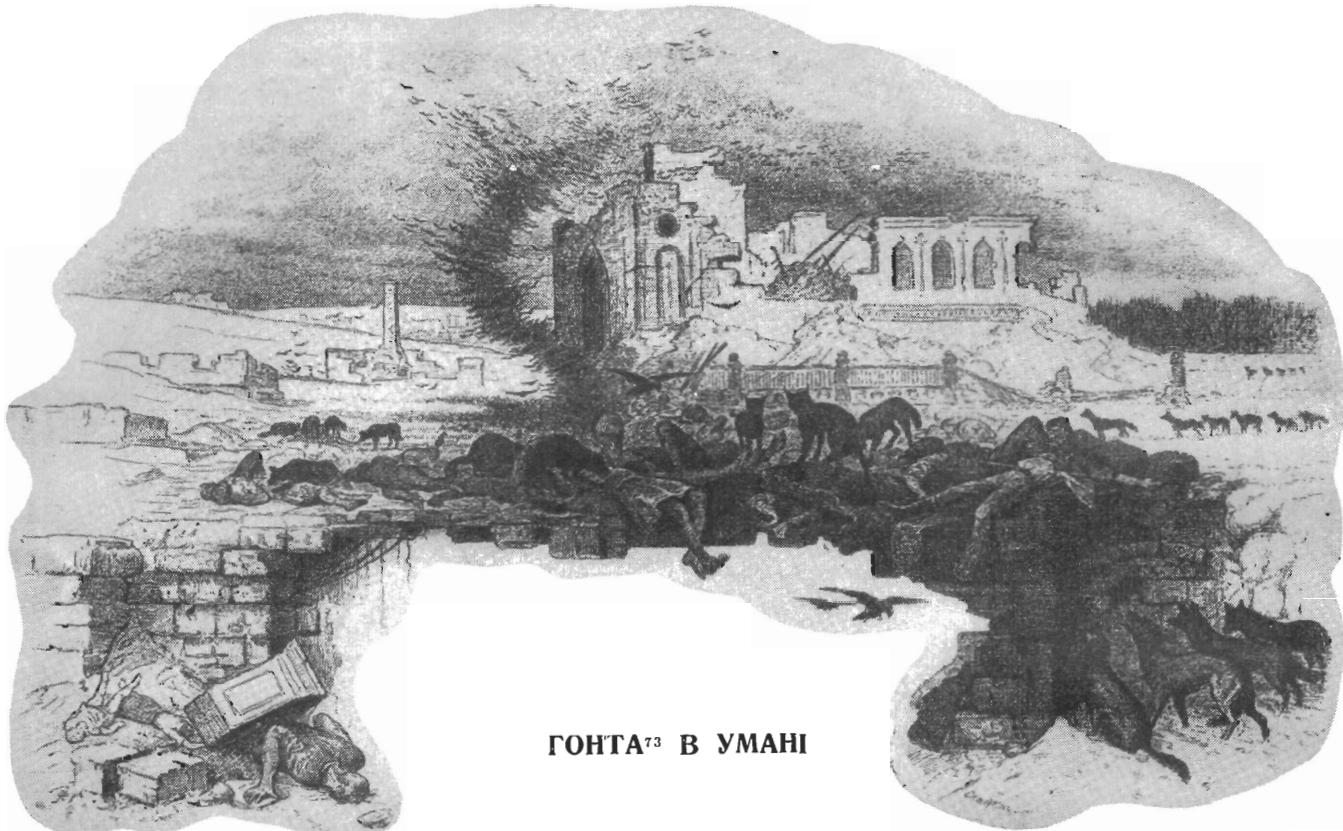
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандібала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
“Ісаїя, лицуй” Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча, з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.

Вона виглядає,
Виглядає, чи не іде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та Богу молися!
А мені тепер на Умань
Треба подивитися.

ГОНТА⁷³ В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!

Минають дні, минає літо,
А Україна знай горить;
По селях плачуть голі діти —
Батьків немає.

Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари; сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тілько виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі⁷⁴.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,

Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають . . .
Рай та й годі! А для кого?
Для людей . . . А люди?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювати,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало! . . . Люди, люди!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!

Не спинила весна крови,
Ні злости людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої⁷⁵.
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;

Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців.

— “Гонто, Гонто!
Оце твої діти!

Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема,
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Ніде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святої,
За Оксану. . . Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: — “Гуляй, сину,
Поки доля встане,
Погуляєм!”

Погуляли:

Купою на купі
Од Києва до Умані⁷⁶
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
“Карай ляха знову!”
Покотились по базару
Кінні narodowi⁷⁷;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас.

На базарі,

Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — “Добре, діти!
Отак їх проклятих!”
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців.

— “Гонто, Гонто!

Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики!

Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжути! . .”
— “Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь,
Що ви католики?”
— “Католики, бо нас мати . . .”
— “Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!”

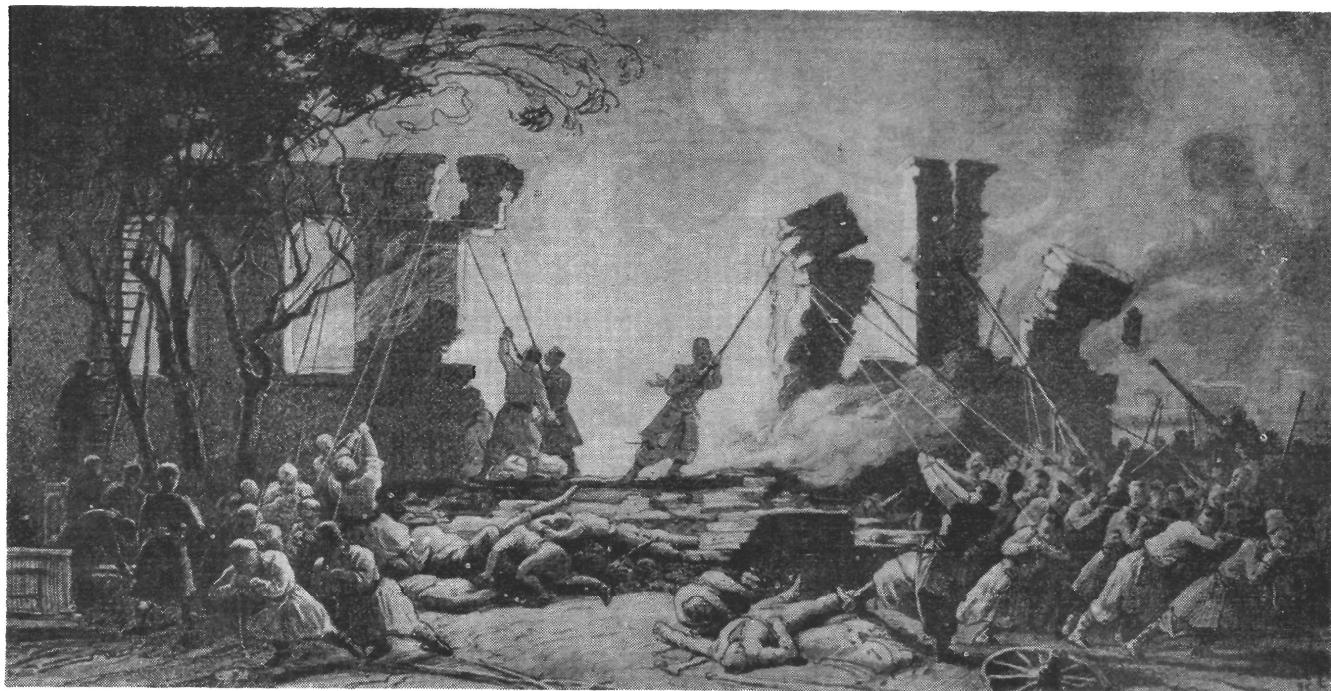
Зібралась громада.

— “Мої діти — католики . . .
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?”

— “Будем різать, тату!”
— “Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Меншеб гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!”

Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
— “Тату!” — белькотали, —
“Тату, тату! Ми не ляхи!
Ми . . .” та й замовчали.
— “Поховать хіба?”

— “Не треба!
Вони католики . . .
Сини мої, сини мої!

Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!"

Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
"Кари ляхам, кари!"
І карали:

Страшно-страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костильолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли.

Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян⁷⁸ школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
"Ти поїла моїх діток! —
Гукає, лютує:
— Ти поїла невеликих,
Добру не навчила...
Валіть стіни!"

Гайдамаки
Стіни розвалили, —

Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
"Де ви, людоїди? Де ви поховались?
З'їли моїх діток — тяжко мені жити!
Тяжко мені плакать, ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крови мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись!.. Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє? Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакать! Праведній зорі!
Сховайтесь за хмару, — я вас не займав,
Я дітей зарізав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?"

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерятися. Остатня кара.
Остатня вечеря!

— "Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!"

Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься.

Залізняк гукає: “Ану, навісний ,
Ушквар нам щонебудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!”

І кобзар ушкварив:
“А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.

А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!”

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п’є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?

А я собі Христя
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вйду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою.”

“Ой, гол по вечері,
Замикайте, діти, двері,

Став; розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом.

Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.

І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх.
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає,
І як Гонта плаче.

Виніс в поле, геть од шляху,
Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься.

Із Умані
Де-де чутъ — гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Ta й збудував...

Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
“Ми не ляхи, тату!”
Поклав обох; із кишени
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
— “Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітесь: Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?

Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
Нашо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!”

Поцілував, перехристив,
Покрив, засипає:
— “Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики.”

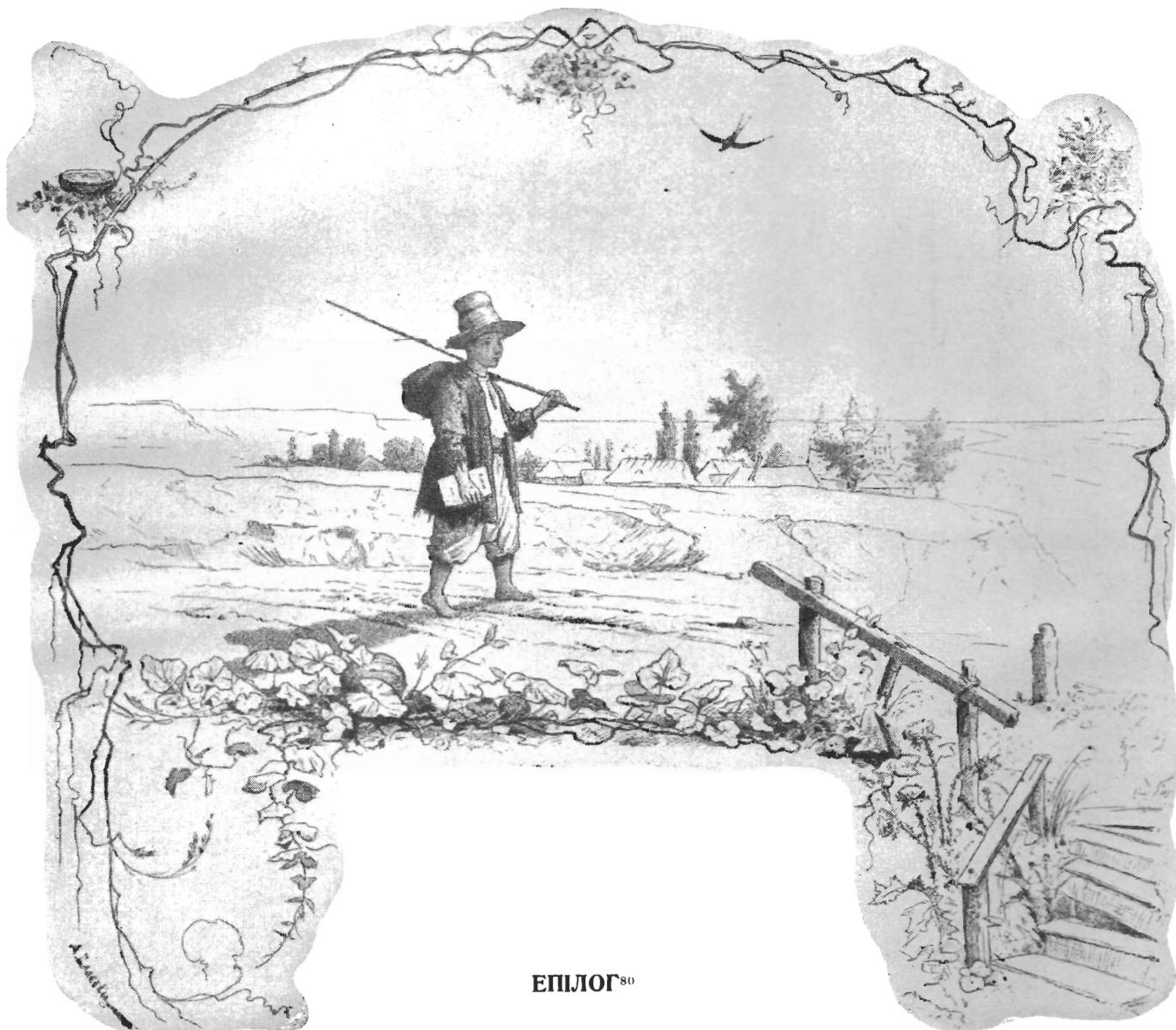
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— “Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... Коли б швидше!
Ta хто поховає?
Гайдамаки!... Піду ще раз,
Ще раз погуляю!”

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться,
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне, — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався,
Утер очі... Тілько мріє
В диму, та й сковався⁷⁹.

Столітній очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла . . .
Сусіди од страху, од жалю німіли,

ЕПЛОГ⁸⁰

Давно те минуло, як мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченім гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лиxo минуло.
Молодес лиxo! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лиxo, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею⁸¹,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав

Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люди добри,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.

Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають; а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами, —
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Його брата замучили,
Залізняк заплакав
Вперше зроду; слози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізну силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тілько мій Ярема

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською⁸²
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти! Нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакать!
Один тілько брат названий⁸³
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти

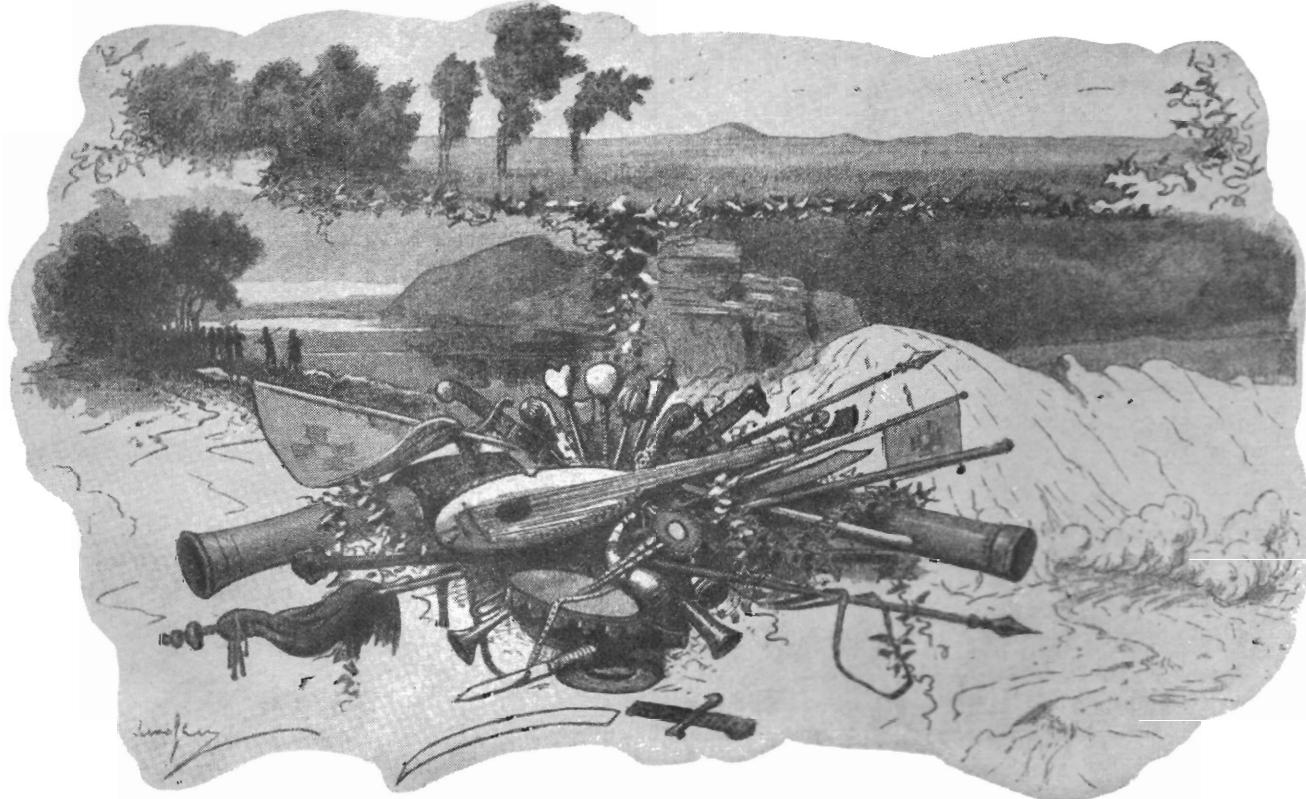
На кий похилився,
Стояв довго: — “Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця, волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хтонебудь згадає.”

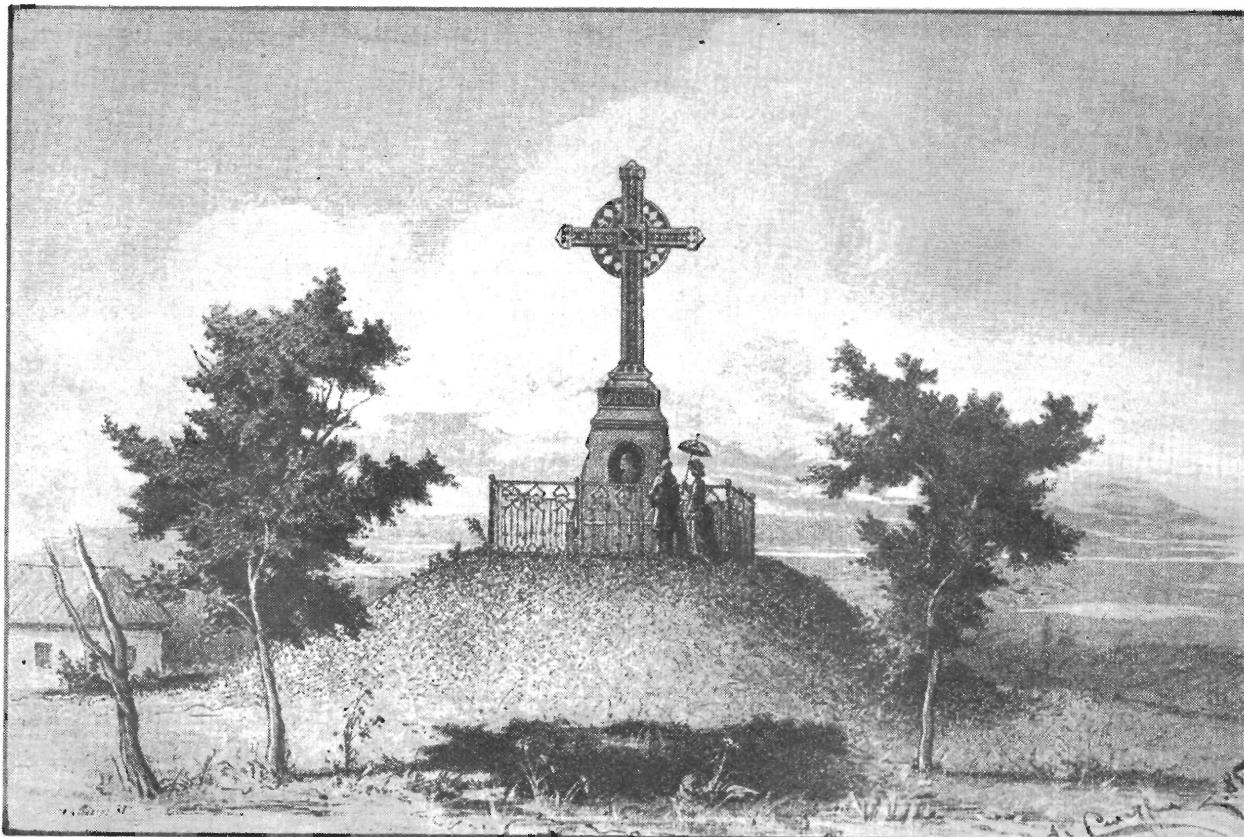
Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась⁸⁴.
Посіяли гайдамаки
В Україні жито,

Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така ѿдесі
Осталася слава⁸⁵.
А тимчасом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай⁸⁶;
Тілько і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
“Поховали дітей наших,
І нас розривають!”

Ревуть собі і ревтимуть, —
Їх люди минули;

А Україна — навіки,
Навіки заснула.
З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чутъ плачу, ні гармати,
Тілько вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля!
Тілько часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:
“А в нашого Галайди
Хата на помості!
Грай, море!
Добре море!
Добре буде,
Галайда!”

П Е Р Е Д М О В А.

По мові — передмова; можна б і без неї, — так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), — всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не дрюкував своїх «Гайдамаків», то воно не треба і передмови, а коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «Ох який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія!» Так, далебі так, вибачайте! Треба предисловіє. Так як же його скомпонуватъ, щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються. Хоч убий, не вмію: треба б хвалитъ, так сором, а гудить не хочеться.

Начнем же убо начало книги сице. Весело подивитъся на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухатъ його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело... а все таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внучки, що батьки їх помиллялись, нехай братаютъся знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря слав'янська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в половину видуманий, а смерть вільшанського татара — правдива, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, — за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказуватъ щонебудъ таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехатъся!» Отак ви вслух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки.» Панове громадо! Далебі не брешу. Ось бачите що: я думав, і дуже хотілось

жени надрюкувати ваші козацькі імена рядочком гарнен'ко; уже було і найшлося їх десятків зо двя, зо три. Слухаю, виходить разномова; один каже — треба, другий каже — не треба, третьїй нічого не каже. Я думав, що тут робить на світі? Взяв та й проціндрив гарнен'ко ті гроши, що треба було заплатити за аркуш надрюкованого паперу, а до вас і ну писать оци цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій піві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиленко-в) і надрюкувати в музичкій книжці. Да лебі, правда!

Т. ШЕВЧЕНКО.

ПРИМІТКИ

На цьому місці подаємо "приписи," тобто примітки, що вийшли з-під пера самого Шевченка, а теж інші примітки, де вони, на нашу думку, необхідні. При кожному "приписі" зазначуємо Шевченкове авторство, а теж, у потребі, доповнюючи чи спростовуючи його. Ці доповнення чи спростування, як теж інші пояснення, беремо з "Кобзаря", виданого 1940 р. у Празі, при чому додаємо, що їх склав видатний український історик Дмитро Дорошенко при співпраці д-ра Ст. Сирополка. Коли Шевченкові "приписи" подаємо повністю, то пояснення, взяті з празького видання "Кобзаря", подекуди скорочуємо. Заки почнемо давати примітки до тексту, вважаємо потрібним подати ширшу історичну довідку про гайдамаччину з того ж празького видання, що, без сумніву, належить перу Д. Дорошенка.

По битві під Полтавою 1709 р. Польща за допомогою Росії знову запланувала над Правобережною Україною і завела там кріпацькі порядки. Українські народні маси не мали своєї власної збройної сили, козаків, і всім тим, що не хотіли миритися з Польщею, залишалося одно: втікати з рідного села, підшукати собі ватагу однодумців і, ставши поза межами закону, мститися над своїми гнобителями, панами і їхніми прислужниками. Це були розбирацькі ватаги, що нападали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможних людей. Проте ці ватаги, звані з турецького гайдамаками, тобто людьми неосілими, волоцюгами, не чіпали бідних людей і взагалі селян. Народ спочував гайдамакам, бо бачив у них коли не оборонців, то бодай месників за свої кривди. Гайдамаки находили захист на запорозьких степах, що сусідували з польською Україною. Хоч запорозька влада, під на тиском польського й російського урядів, переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала, то рядове козацтво спочувало їм і помагало, чим могло. Бувало й так, що запорожці приставали до гайдамацьких ватаг і ставали їм за ватажків. Коли ж на чолі гайдамацьких ватаг опинялися меткі й талановиті ватажки, то дошкульні, але не небезпечні ватаги перемінялися в народні повстання, особливо тоді, коли були до цього сприятливі політичні обставини. Таке повстання вибухло 1734 р. під проводом сотника Верлана, потім у 1750 р., проте найбільше гайдамацьке повстання, зване Коліївщиною, вибухло в 1768 році, і його описав Шевченко в "Гайдамаках". Причиною цього повстання були соціальні й релігійні утихи над українською людністю, саме тому православне духовенство спочувало гайдамацьким рухам. Не маючи нізвідки оборони, православне духовенство зверталося по-

тай до російського уряду. Ігумен Мотронинського монастиря на південній Київщині Мелхиседек Значко Яворський утік з польської тюрми на Січ, а звідти поїхав просто до Петербургу благати помочі в цариці Катерині II. Хитра Катерина добре розуміла, що всякий внутрішній заколот у Польщі їй дуже на руку, і тому надавала Мелхиседекові всяких обіцянок. Підбадьорений цим ігумен повернувся до свого монастиря і тут з деякими запорожцями, а головно з Максимом Залізняком, що перевревав у монастирі, як послушник, обміркував план повстання проти Польщі. Коли ж у 1768 р. шляхта виступила проти свого короля Станіслава Понятовського за його податливість Росії та зорганізувала конфедерацію, Залізняк вирішив, що настало слухна пора виступити проти польського панування. З невеликим відділом гайдамаків, виїхав він з-під Мотронинського монастиря та опанував Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку. По всіх містах і селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх гнобителів і збільшував ряди повстанців. Залізняк рушив на Умань, багате торговельне місто, що належало Потоцьким і мало за оборону козацький відділ під проводом Івана Гонти. Проте Гонту, замість обороняти місто, приєднався до народного повстання і Умань взяли повстанці. Гайдамаки справили погром шляхти й жидів, — загинуло тоді коло дві тисячі людей. Козацька рада в Умані проголосила Залізняка гетьманом України, а Гонту — уманським полковником. Гайдамацьке повстання поширилося на південну Київщину і східне Поділля, що затривило не тільки польський, але й російський уряд. Російський генерал Кречетников рушив з військом до Умані, підступно заманив на бенкет Залізняка, Гонту та інших провідників і їх арештував. Тоді вже легко було придушити обезголовлене повстання. Підданих польських, коло 840 полонених, видано польській владі, а російських підданців, в тому числі й Залізняка, мав судити російський суд. Поляки судили й карали бранців у селі Сербах і в містечку Кодні на Поділлі. Покарали їх з нечуваною жорстокістю, особливо Гонту. Залізняка і 250 його товаришів наперед тяжко скатували, а потім присудили на каторжні роботи в Сибіру. По дорозі в Сибір Залізняк вирвався з 52 гайдамаками в Котельні на Харківщині, але їх спіймано й таки запроторено до Сибіру.

Новіші історики слухно називають російську політику у справі гайдамацького повстання ганебною провокацією.

1. Василь Іванович Григорович (1786-1865), родом

українець з Полтавщини, секретар Академії Мистецтв в Петербурзі; він допоміг Шевченкові визволитись з кріпацтва й вступити до Академії. За це поет присвятив йому свій найбільший твір "на пам'ять 12-го квітня 1838 р", день, коли його викуплено з кріпацтва.

2. За Біблією, у столиці вавилонського царства Вавилоні, де 70 років перебували в неволі жиди, росли на високо побудованих терасах розкішні сади, звані "висячими садами".

3. "Параша" — здається, натяк на популярну за часів Шевченка російську сентиментальну повість "Параща-сибирячка" Н. Полевого.

4. Султан — пір'я на офіцерській шапці; паркет, шпори — натяк на балі, на яких офіцери танцювали на паркетах, побрязкуючи шпорами; а взагалі це наслідок поета над модними тоді російськими письменниками, що описували життя панства, а гордували темами про життя "громади у сиряках".

5. Скутар — передмістя Царгороду, натяк на козацькі походи на тодішню столицю Туреччини.

6. Хортиця — острів на Дніпрі зараз за порогами; тут козацький провідник князь Дмитро Вишневецький, прозваний Байдою, побудував укріплення, яке старші історики, а за ними Й. Шевченко, вважали за першу заорожку Січ.

7. Тма, мна, оксю — літери церковно-слов'янського букваря, що з нього вчили по сільських школах за Шевченкових часів.

8. Шевченко, мабуть, мав на увазі В. Григоровича, що допоміг йому визволитись з кріпацтва й не дав погибти на чужині.

9. Інтродукція (лат.) — вступ.

10. Степан Баторій, польський король (1576 - 1586), родом з Семигороду. Він, перший з польських королів, звернув увагу на козаків та пробував створити з них військо, підпорядковане короні. На цьому тлі виросли різні легенди про його надто вже прихильне козацтву становище, що історія пізніше заперечила. Баторій був людиною сильної вдачі, що, як Шевченко слушно стверджує, не давав шляхті коверзувати собою.

11. Ян Собеський, теж польський король (1674-1699), ставався утримувати з козаками приязні взаємини; як людина, був слабший за Баторія, в його оцінці Шевченко дещо помиляється.

12. "Як королі із Польщі втікають" — Шевченко має на увазі французького принца Генриха Валуа, обраного на польський трон в 1573 р., що, придивившись до польських порядків, утік.

13. "Не позвалим" (не дозволяю) — цими словами кожний член польського сейму міг зірвати кожну сеймову постанову й навіть самий сейм. Практика, що всі сеймові постанови мають бути одноголосні, почалася 1652 р. і довела до повної анархії у внутрішньому житті давньої Польщі та врешті спричинила її загин.

14. "А магнати палять хати, шабельки гаррутуть" — польські магнати володіли колосальними маєтками та всіма способами підкуплювали дрібнішу шляхту, цілком узaleжнюючи її від себе та в цей спосіб фактично правили державою, нехтуючи навіть королями; утримуючи власне військо, вони вели між собою справжні війни, від чого населення дуже терпіло.

15. Станислав Понятовський, один з численних коханків цариці Катерини II, поставлений нею на польський престол у 1764 р., а потім скинутий в 1795 р.; пробував усмирить шляхетську сваволю, але без успіхів, і Польща завалилася в 1795 р., поділена між Росією, Австрією і Пруссією.

16. Пулавський і Пац — провідники польської конфедерації; щодо Паца Шевченко помиляється, бо він виступив уже по 1768 р., тобто по Коліївщині. Військових шляхетських спілок, званих конфедераціями, при допомозі яких шляхта боролася проти обмежування своїх прав, було дуже багато.

17. Енциклопедічний лексикон, том 5: Барська конфедерація і "Гісторія кролевства Польського", С. Бандке, том 2. (Примітка Т. Шевченка).

18. Коли москалі приборкали конфедератів, то полонених заслали на Сибір, а решта втікла до Молдавії і Туреччини.

19. Герш-ту (жид.) — чи чуєш?

20. Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстроқ, а потім Галайда, був у жида наймитом (од старих людей). (Примітка Т. Шевченка).

21. Імості — її мости, тобто "її милости"; так за польським звичаєм зверталися до значних пань.

22. "Літанню" — літанію, тобто католицьку Службу Божу, що подібна до акафисту у православних.

23. "Єще Польська не згинела" — слова з польського національного гімну, що повстав наприкінці XVIII ст., отже в Шевченка анахронізм.

24. Неунітів ляхи називали схизматами. (Примітка Т. Шевченка).

25. Титар — тобто ктитор, церковний староста.

26. Про конфедератів так розказують люди, які бачили, і не диво, бо то була все шляхта з гонорем без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба. (Примітка Т. Шевченка).

27. Свячений — див. примітка 33.

28. Дзиглик (старе слово) — стілець, крісло.

29. Северин Наливайко — провідник козацького повстання 1595-96 р.р.; див. примітка 47.

30. Анахронізм — титаря замучили ляхи зимою, а не літом. (Примітка Т. Шевченка). Данило Кушнір, титар православної церкви в селі Вільшана, був замучений поляками літом 1766 р. в селі Млєві за те, що не хотів oddати церкви уніятам.

31. Чигирин над річкою Тясмином це столиця українських гетьманів від Б. Хмельницького до П. Дорошенка (1648-1676); по упадку Дорошенка витримав дві турецькі облоги і в 1678 р. був цілком зруйнований; пізніше був відбудований, але став незначним провінціяльним містом.

32. Свято Маковія буває 1-го серпня, але гайдамацьке повстання почалося значно раніше, десь на початку червня.

33. Освячення ножів — поетична вигадка Т. Шевченка. Можливо, що існувала про це якось народна легенда. Тим більше не відповідає дійсності, що цариця Катерина присилала гайдамакам ножі, але в народі ходили чутки,

ніби вона прислала "золоту грамоту" з наказом різати ляхів і жидів. Повстання почалося не в Чигирині, але 40 верстов від нього в Мотронинському лісі, у так званому Холодному Ярі, звідки купа гайдамаків під проводом Залізняка й Шелеста вирушила з відома ченців Мотронинського монастиря на повстання.

34. Ирій — вирій, теплий край, куди птахи відлітають на зиму.

35. Смілянщина — від Смілої, містечка Черкаського повіту на Київщині.

36. Антін Головатий, військовий суддя запорозький, що в 1792 р. оселив частину запорожців на Кубані і тим поклав початок кубанського козацького війська.

37. Натяк на грамоту, що її нібто писала цариця Катерина, заохочуючи народ до повстання.

38. За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом (Дід розказував). (**Примітка Т. Шевченка**).

39. Волохами в XVII - XVIII ст. на Україні називали циган через те, що вони таборами приходили з Волинії, а найбільше з Басарабії. (Пояснення проф. В. Антоновича).

40. Старий гетьман — Богдан Хмельницький, що оженив свого старшого сина Тимоша 1652 р. з Локсандрою, дочкою молдавського господаря Лупула.

41. Ката — б'є, рубає.

42. Чорний шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки і Носатівки і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польшу і своїми табунами вибивали траву. (**Примітка Т. Шевченка**).

43. Бевзь — дурень, йолоп.

44. Гич — все; слово "нігич" означає ніщо, ні трохи, отже "гич" означає "все."

45. Церква це Мотронинський монастир, ігуменом якого в 1768 р. був Мелхиседек Знанко-Яворський, що прихильно ставився до гайдамацького руху. Шевченко зве його благочинним та вкладає йому в уста промову до гайдамаків. З історичних джерел відомо, що перед походом, на Зелені Свята 18-го травня 1768 р., гайдамаки відправили в Мотронинському монастирі молебен.

46. Петро Конашевич-Сагайдачний, родом з Самбора в Галичині, був козацьким гетьманом (1614-1622). Він вславився морськими походами на Крим і Туреччину, а головно своєю славною перемогою над турками під Хотином 1621 р.

47. Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчертвували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злости спалив їх мертвих (Георгій Кониський). (**Примітка Т. Шевченка**). Ці відомості, взяті Шевченком з "Історії Русов," подекуди невірні. Не Павлові, але Северинові Наливайкові одрубали у Варшаві голову, а Остряниця, розбитий в 1638 р. під Жовнином, прорвався з цілим полком і втік на Слобожанщину, де його вбили козаки під час бунту.

48. Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зиновій

Богдан вирізав 40 з чимсь-то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трояно вирізав ляхів над Альтою. І та ніч, в которую те трапилось, зоветься Тарасова або кровава. (Бантиш-Каменський). (**Примітка Т. Шевченка**).

49. Навесну 1648 р. Б. Хмельницький розбив на Жовтих Водах передовий відділ польського війська, а десять днів пізніше під Корсунем над Россю розгромив і головні польські сили.

50. Над Альтою 1630 р. відбувся бій козаків під проводом гетьмана Тараса Федоровича, прозваного Трасилом, із поляками; цей бій осіпав Шевченко в "Тарасовій ночі."

51. Архистратиг Михаїл вважався патроном Києва, а тим самим і всієї України.

52. В козацьких часах був звичай над могилою козака виставляти на довгому дрючку білу хустину.

53. Так про Чигринське свято розказують старі люди. (**Примітка Т. Шевченка**).

54. Треті півні — сигнал. Розказують, що Залізняка есаул, не діджавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. (**Примітка Т. Шевченка**).

55. Тарасова і Варфоломієва нощі — одна другої варт на стід Римської тіяри. (**Примітка Т. Шевченка**). Бій над Альтою (див. прим. 48) Шевченко за старими українськими істориками вважав за велику різанину. В Парижі, що лежить над річкою Сеною, в ніч св. Варфоломія з 23-го на 24-го серпня 1572 р. католики вирізали багато протестантів, званих тоді гугенотами. Поет однаково вболіває над обома кривавими подіями.

56. Черкаси — місто на правому березі Дніпра на Київщині, колишня колиска козаччини.

57. Медведівка — містечко Чигринського повіту.

58. Домаха — шабля з дамаської сталі.

59. Гайдамацьке повстання з 1768 р. охопило південну частину Київщини й східне Поділля, т. зв. Брацлавщину. Тільки ватага Бондаренка зайдла була аж за Хастів, але була розбита, а Бондаренко попав у полон і був страчений у Чернобилі. На Волинь повстання не поширилося.

60. Лисянка — див. прим. 67.

61. До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуть, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевин, легат папський, перший начав унію в Україні. (**Примітка Т. Шевченка**). Року 1596 в Бересті проголошено унію — злуку православної церкви з римо-католицькою, але більшість українського народу, особливо козаки, на те не погодились, бо вважали, що це діло поляків, які хотять порізнати український народ на релігійному ґрунті, щоб тим легше собі його підпорядкувати. Тому козаки завзято боролись проти унії. Правда, пізніше унія подекуди, як от у Галичині, стала українською національною церквою і поклала великі заслуги в ділі збереження української народності, але так сталося аж геть пізніше. У XVIII ст., а в XVII ст. на козацькій Україні, ставились до унії і до уніятів дуже вороже. Ставився до унії вороже й автор "Історії Русов," а за ним і інші українські історики, що в них черпав Шевченко свої відомості про унію та про уніятів. Він уважав їх за помічників поляків у ділі поневолення України. (Див. стор. 19 із згаданого вгорі працьового видання "Кобзаря" з 1940 р. — прим. Ред.).

62. Воронівка, Вербівка, Вільшана — села Звенигородського повіту на Київщині.

63. Керелівка або Кириловка — село Звенигородського повіту. (**Примітка Т. Шевченка**).

64. Село Гудища — недалеко од Керелівки; в яру озера і над озером ліс невеликий зоветься Гупалівчиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані. (**Примітка Т. Шевченка**).

65. На Маковія молодь святила вінки. Див. прим. 32.

66. Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був даний; я сам його бачив. (**Примітка Т. Шевченка**).

67. Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосітський будинок, Богданом нібито будований. (**Примітка Т. Шевченка**). Шевченко тут помиляється: у Лисянці був тільки Залізняк, що зійшовся з Гонтою під селом Соколівкою, три милі від Умані.

68. Цариціні копійки — ніби ті, що їх цариця видала гайдамакам, щоб по них вони пізnavали один одного.

69. Упруг — час, за який можна зорати пол., не перепрягаючи волів, отже півупруга буде ок. дві години.

70. Лебедин — дівочий монастир між Чигрином і Звенигородкою. (**Примітка Т. Шевченка**).

71. Супоня — ремінь.

72. Сирівець — кvas із хліба.

73. Іван Гонта, родом з села Росошок Уманського повіту, заможна й освічена людина, служив у надворних козаках магната Потоцького, який подарував йому дві сіл, Росошки й Орадівку. Мав родину, що складалася з жінки, сина й двох дочек; в селі Володарці збудував на свій кошт церкву; в 1757 р. став сотником. До гайдамаків Гонта пристав тому, що вважав, що вони боряться за справедливе діло, а крім того вірив, що їх підтримує цариця Катерина. Коли в Умань дійшла вістка про гайдамацьке повстання, польський губернатор Умані Младанович вислав був Гонту з його козаками, щоб присмирити це повстання, але передтим взяв з нього присягу на вірність. Але Гонта з'єднався з Залізняком, і 9-го червня за ст. ст. свято Умань.

74. Шевченко думав, що Коліївщина тривала ціле літо, осінь і зиму, в дійсності вона скінчилася 26-го червня 1768 р., коли Залізняка й Гонту арештували москалі.

75. Згадка про Троянську війну, що почалася через красуню Олену, жінку грецького короля Менелая, коли її викрав троянський царевич Паріс.

76. Див. прим. 59.

77. Кавалерія Народова — так звались польські драгуни, їх тоді було в Умані 3,000, і всі були побиті гайдамаками. (**Примітка Т. Шевченка**).

78. Базиліяни — Василіяни, греко-католицькі ченці чину св. Василія Великого, мали у XVIII ст. свої школи на Правобережній Україні, де вчилися переважно діти шляхти. Василіяни за тих часів були на Правобережжю зовсім спольщені й виховували своїх учнів у ненависті й призирстві до всього, що православне й українське-хлопське. У Гонти був тільки один син, але невідомо,

чи він дійсно вчився в уманській школі у Василіян. Після смерті Гонти його приятелі вивезли його сина на Волинь, куди втікло чимало гайдамаків. Поляки захопили й по-звірськи катували жінку й дві дочки Гонти.

79. В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх матікатоличка помогла єзуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрюкованого нема нічого. (**Примітка Т. Шевченка**).

80. Епілог (з грецького) — після слово, закінчення.

81. Мінея — життя святих, улюблена книга в старій Україні. Батько Шевченка був письменний.

82. Див. прим. 74.

83. Брат названий — Максим Залізняк.

84. Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б. (Браніцький), польський генерал, так велів зробить, щоб він чогонебудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби; потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохрестних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися. (**Примітка Т. Шевченка**). Шевченко в дечому помилився. Гонту взяли зрадою не ляхи, а москалі, які видали його ляham на муки. Катовано Гонту так, як поєт описує, в селі Сербах на Поділлі. Залізняка судили в Києві, катували на березі Буга коло слободи Голти, а потім заслали на каторгу в Нерчинськ у Сибірі.

85. Злодій, розбойник або гайдамак — такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі. (**Примітка Т. Шевченка**).

86. Січ зруйнували москалі 1775 р., після чого частина козаків втікла за Дунай, де заложили т.зв. Задунайську Січ. 1784 р. російський уряд сформував з колишніх запорожців, що залишилися під Росією, "Бугське Козацьке Військо," переназване згодом на "Чорноморське." 1792 р. ці козаки під проводом Антона Головатого переселились на Кубань.

* * *

Наприкінці хочемо подати декілька інформацій про ілюстратора Шевченкових "Гайдамаків", талановитого мальра і графіка Опанаса Г. Сластьона. Народився він 1855 р. і разом з мистцями С. Васильківським і П. Мартиновичем належав до видатних пionерів українського національного мистецтва. Зокрема О. Сластьон був одним з перших і найталановитіших інтерпретаторів Шевченкової музи: в мистецтві. Він між іншим, чудово зілюстрував Шевченкових "Гайдамаків", що оце появляються третім виданням. Перше видання ілюстрованих Сластьоном "Гайдамаків" з'явилося в 1886 р., а друге в 1919 р. в Коломиї у видавництві Якова Оренштайна. Підкреслимо ще, що до ілюстрування "Гайдамаків" Опанас Сластьон підготувався з великим пієтизмом, дуже солідно вивчав українську старовину та користувався порадами таких знавців, як М. Костомарів і В. Антонович.

